

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20582> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Visser, Willem Gerrit

Title: De classis Brielle 1574-1623

Issue Date: 2013-02-28

De classis en de plaatselijke gemeenten

INLEIDING

De opbouw van de gereformeerde kerk was duidelijk antihiërarchisch. De plaatselijke gemeenten stonden ten opzichte van de classis dan ook niet in een positie van ondergeschiktheid, althans: niet zonder meer. Want ook al was de classis geen 'hogere' vergadering, het karakter van een 'meerdere' vergadering hield onvermijdelijk toch een zekere mate van zeggenschap in. De synode van Middelburg, niet toevallig ook de synode die het instituut van de classicale visitatoren in het leven riep, formuleerde dit als volgt: 'het selfde segghen heeft de classis over den kerckenraedt, 'twelcke de particuliere synode heeft over de classe ende de generale synode over de particuliere'.¹³⁴⁶ In de praktijk betekende dit dat de classis niet aarzelde om, als zij dat noodzakelijk achtte met het oog op de belangen van het classicale verband, in te grijpen in plaatselijke aangelegenheden. Aan de andere kant was de classis echter zeer terughoudend om op eigen initiatief te treden in de bevoegdheden van de plaatselijke kerkenraad.

PLAATSELIJKE AMBTSDRAGERS

In een eerder hoofdstuk is er al op gewezen dat van een gemeente in de ware zin des woords kan worden gesproken als er een kerkenraad is die leiding geeft aan het gemeentelven en wanneer er een eerste avondmaalsviering heeft plaatsgevonden. Uit de zwijgzaamheid van de acta over de wijze waarop kerkenraden in het leven werden geroepen zou men kunnen opmaken dat dit doorgaans tamelijk geruisloos is gegaan.¹³⁴⁷ Slechts in een beperkt aantal gevallen werden aan de classis kwesties over de verkiezing van ouderlingen en diakenen voorgelegd.

De kerkenraad werd door de mansleden uit de mansleden gekozen; vrouwen hadden noch passief noch actief stemrecht. Het aantal ambtsdragers was afhankelijk van de omvang van de gemeente. In 1620 vraagt David Thomasz. advies over uitbreiding van de kerkenraad van Spijkenisse. De classis reageert instemmend: hij mag een kerkenraad vormen van vier ouderlingen en twee diakenen 'also 't getal der manspersonen der gemeente tot Spijkenisse redelicken groot is' zo staat er.¹³⁴⁸ Maakte de groei van de gemeente onder David Thomasz. een grotere kerkenraad noodzakelijk, het reservoir van bekwame mannen voor het ambt maakte in dit geval een grotere kerkenraad nu ook mogelijk. Voorts blijkt uit de reactie van de classis dat de stemming geheim behoorde te zijn 'gelyck dat by meest alle kercken wordt gepracticqueert.'

In Zuidland was men bij de verkiezing niet gewoon met dubbeltallen te werken; elk manslidmaat kwam in aanmerking om gekozen te worden. Het was een procedure die werkbaar was zolang een gemeente maar klein was maar bij een enigszins grote gemeente bracht dit wel met zich mee dat, zoals Jacobus Florianus, de predikant van Zuidland, moest ondervinden, 'menichmael ombequame persoonen comen genoempt te worden'.¹³⁴⁹ De classis raadt hem dan ook aan voortaan dubbeltallen aan de gemeente voor te stellen.

Balthasar van Beaumont, predikant in Hekelingen, meldt in 1610 dat een diaken, al twee jaar tevoren tot diaken gekozen, weigert het ambt op zich te nemen.¹³⁵⁰ De classis vindt dwang toch niet de aangewezen weg. Het is het beste voortaan de gekozen leden te verwittigen van hun verkiezing om te horen of zij het ambt aanvaardden en zo niet, dan kan de kerkenraad hoogstens aandringen.

¹³⁴⁶ Rutgers, *Acta* 385. De synode van 's-Gravenhage vijf jaar later met dezelfde bewoordingen: *ibidem* 495.

¹³⁴⁷ Zie over de start van de eerste gemeenten op Schouwen-Duiveland: Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 40. In Ridderkerk is de eerste predikant eenvoudig 'alhier begonnen te predicken anno 1574 in januario', Hofman en Houtman (ed.), *Een gemeente in opbouw*, 45.

¹³⁴⁸ ACBr 29 apr. 1620.

¹³⁴⁹ ACBr 9 okt. 1612.

¹³⁵⁰ ACBr 20 apr. 1610.

SCHOOLMEESTERS EN VOORLEZERS

Het onderwijs was in de middeleeuwen primair een kerkelijke aangelegenheid en dat was na de reformatie in principe niet anders. De synode van Dordrecht van 1578 bepaalde dat

‘men sal arbeiden dat overal scholen opgericht worden in denwelcken de kinderen niet alleen in spraken ende konsten, maer oock voornemelick in den christelicken catechismo onderwesen ende totten predication gheleydet worden.’

Dit was de kerkrechtelijke basis van de bemoeienis van de classis met het onderwijs en met degenen die het onderwijs gaven: de schoolmeesters. Behalve dat de beroepsgroep van de schoolmeesters in de eerste 50 jaar van de gereformeerde kerk werd gezien als een reservoir van potentiële kandidaten voor de dienst des Woords, begreep de kerk heel goed dat deze groep een sleutelrol vervulde in de vorming van de jeugd. Het onderwijs werd in de eerste plaats gezien als een instrument voor de verspreiding van het gereformeerde protestantisme en voor de worteling ervan in de jonge generatie, waaruit de kerk verder uitgebouwd zou kunnen worden.¹³⁵¹ Overzien we de gehele periode 1574-1623 dan zien we dat de greep van de classis op het schoolwezen in het algemeen en de benoeming van schoolmeesters in het bijzonder langzaam aan sterker wordt.

Begrijpelijkerwijs ging de eerste jaren de aandacht van de classis vooral uit naar de opbouw van de kerk zelf, daarna neemt de bemoeienis van de classis met het onderwijs steeds meer vorm aan en weet men ook de classis te vinden. Zo roepen in 1581 de schout en enkele inwoners van Oudenhorn de hulp van de classis in om hun schoolmeester te kunnen behouden en hem eventueel de gelegenheid te geven te oefenen tot het predikambt.¹³⁵² Ook voor andere plaatsen bemiddelt de classis om geld vrij te maken voor het inkomen van een schoolmeester zoals voor Zwartewaal,¹³⁵³ Bommenede¹³⁵⁴ of stelt de classis de situatie van de schoolmeesters die ‘noot oft gebreck lyden’ meer in het algemeen aan de orde bij de baljuwen van Voorne en Putten en vervolgens bij de Staten van Holland.¹³⁵⁵

De samenstelling en de hoogte van het inkomen van een schoolmeester kon van plaats tot plaats verschillen. Meestal ontving hij een basistraktement eventueel aangevuld met emolumenten zoals vrij wonen, het gebruik van een boomgaard en dergelijke.¹³⁵⁶ Toch leverde het schoolmeestersambt alleen te weinig op om daarvan te kunnen leven. De schoolmeesters moesten dan ook omzien naar andere werkzaamheden om hun inkomen aan te vullen. Een zeer veel voorkomende combinatie was die van schoolmeester, koster en eventueel ook voorzanger.¹³⁵⁷ Maerten Moens is koster en schoolmeester in Geervliet en later wordt hij ook nog als notaris aangeduid.¹³⁵⁸ Ook in Nieuwe en Oude-Tonge en in Dirksland zijn de koster en de schoolmeester één en dezelfde persoon op een traktement van 48 pond per jaar.¹³⁵⁹ In Abbenbroek is de schoolmeester tevens voorlezer en voorzanger in de kerk.¹³⁶⁰ Op 22 oktober 1619 staat Pieter Martensz., de secretaris van Bommenede, die behalve schoolmeester ook nog eens

¹³⁵¹ De Booy noemt vier doelstellingen van het onderwijs: 1. opvoeding in de vreze Gods, 2. eerbied en gehoorzaamheid ten opzichte van de overheid en ouderen, 3. kennis en 4. goede zeden en manieren. De nadruk lag op het eerste punt, De Booy, *Weldaet der scholen*, 26.

¹³⁵² ACBr 9 jan. 1581.

¹³⁵³ ACBr 6 juni 1583, op 10 apr. 1598 verwijst de classis de schoolmeester door naar de magistraat.

¹³⁵⁴ ACBr 21-24 apr. 1597.

¹³⁵⁵ ACBr 2 mei 1594, 13 juni 1594.

¹³⁵⁶ Voorbeelden bij Van der Hoeven, ‘Schoolmeesters’, 62-65.

¹³⁵⁷ Niet anders dan op het Utrechtse platteland: De Booy, *Weldaet der scholen*, 19-21; Voorbeelden in de classis Delft: Abels, *Nieuw en ongezien* II, 369-370; in de classis Rotterdam en Schieland: Van der Hoeven, ‘Schoolmeesters’, 57-62. Zie ook Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 139-141.

¹³⁵⁸ ACBr resp. 7 mei 1582 en 30 sept. 1585

¹³⁵⁹ NA, Rekenkamer ter Auditie, inv.nr. 4659, fol. 168 en inv.nr. 4660, fol. 54: Oude-Tonge: Ghijsbrecht van Bredae, Nieuwe-Tonge: Jan Augustinusz., Dirksland: de latere predikant Philippus Louwijck.

¹³⁶⁰ ACBr 8 aug. 1600.

voorlezer en voorzanger wil worden, voor de classis. Zijn gebrek aan zangtalent heeft die ambities versperd maar op zich zelf is de combinatie secretaris-schoolmeester-voorlezer-voorzanger niet heel vreemd. Lukte het niet om naast het onderwijs nog ander emplooi te vinden dan verviel de meester onvermijdelijk in armoede.¹³⁶¹ We zagen al eerder dat een strenge winter als die van 1607 op 1608 voor zo iemand als de schoolmeester uit Rockanje een regelrechte financiële ramp was.¹³⁶² De erbarmelijke omstandigheden van de schoolmeester van Hekelingen wekten bij de classicale broeders zoveel mededogen op dat 'hem twaalf guldens by eenighe dienaeren verschoten' werden, met daaraan toegevoegd: 'die hem zyn gegeven'.¹³⁶³ Wat nog verder te zynen bate zal worden opgehaald, zal hem via de Brielse predikanten worden overhandigd.

Ook de omstandigheden waaronder de schoolmeesters hun werk moesten verrichten waren vaak verre van optimaal. De predikant van Nieuwenhoorn, Johan de Court, kwam eens in de classis met het verhaal dat de 'wethouders (...) het gewoonlick schoolhuys vercocht hebbende, de schole nu doen houden in de kercke waerdeur grooten stanck ende vuylicheyt in de kercke wordt gebracht', hetgeen bij de hedendaagse lezer inderdaad Jan-Steen-achtige taferelen in gedachten brengt.¹³⁶⁴

Na verloop van tijd gaat de classis ook zelf het initiatief nemen om scholen in stand te houden. In 1593 wordt de Nieuwenhoornse predikant Adriaen de Jonckheere gevraagd de benoeming van een schoolmeester te bevorderen, twee andere leden van de classis gaan over hetzelfde onderwerp praten met de magistraat van Oudenhorn: magistraat (gerecht, overheid) van.¹³⁶⁵ Overigens blijkt enige tijd later Adriaen de Jonckheere zelf school te houden 'tot prejudicie des schoolmeesters' en dat is volgens de classis niet de bedoeling. Zij stuurt er Donteclock op af.¹³⁶⁶ Het bezwaar zit vooral in het beconcurreren van de reguliere schoolmeester. Als Nieuwenhoorn zonder schoolmeester zit wordt aan Willem Crijnsz., zelf een gewezen schoolmeester, wel toegestaan om de school 'by provisie voor een jaer te bedienen', hoewel de classis uitdrukkelijk geen precedent wil scheppen en er zo snel mogelijk een 'echte' schoolmeester moet worden aangetrokken.¹³⁶⁷

Naarmate de tijd vorderde zag de classis kans geleidelijk aan meer inhoud aan het toezicht op de schoolmeesters te geven. Vestigt zich een nieuwe schoolmeester in het gebied van de classis, en hij is lidmaat, dan levert hij, als het goed is, daar zijn attestatie in. In 1582 gebeurt dat door de nieuwe schoolmeester (en kosten) van Geervliet, Maerten Moens, die zijn attestatie uit Breda en Geertruidenberg bij de classis komt brengen.¹³⁶⁸ Enkele jaren later komt een attestatie binnen van de predikant van Casuweele, een later verdrongen dorp ten noorden van het huidige Zeeuws-Vlaanderen omtrent 'het vrome leven ende godsalige oeffeninge van Gilihaeme Puel met zynder wettiger huijsvrouwen Sarra'.¹³⁶⁹ Helaas wist hij in vroomheid en godzaligheid niet te volharden, want het is dezelfde als de Willem Pluel, schoolmeester in Stad aan het Haringvliet, waarover de predikant, Tobias Pijlaert, klaagt naar aanleiding van 'diversche handelinghen, die tenderende tot overspel ende dat daarvan diversche inditien zyn, die stercke presumptie geven'.¹³⁷⁰

Lastiger wordt het om een schoolmeester in het gareel te krijgen als die geen lidmaat is. In Goedereede zit er zo een, die 'niet alleen geen professie van de religie en doet, maer een dronckaert is ende een wederspreker der religie'. De classis dringt er bij het stadsbestuur op aan dat hij wordt verwijderd. Voor een eventuele opvolger ('zynde van goeden gevoelen ende professie doende van de religie') stelt de classis

¹³⁶¹ Zie ook Van der Hoeven, 'Schoolmeesters', 65.

¹³⁶² Hiervoor pag. XXIX.

¹³⁶³ ACBr 25-26 apr. 1600; hierboven is tussen de regels geschreven: 'duer den presidem'.

¹³⁶⁴ ACBr 29 apr. 1620.

¹³⁶⁵ ACBr 20 sept. 1593.

¹³⁶⁶ ACBr 25 juli 1594.

¹³⁶⁷ ACBr 24-25 aug. 1598.

¹³⁶⁸ ACBr 7 mei 1582.

¹³⁶⁹ ACBr 2 juni 1586.

¹³⁷⁰ ACBr 18 apr. 1602, het vervolg: ACBr 16 juli 1602, 16 sept. 1602.

‘ook de acht ponden vlaems, die tot het voorlesen ende voorsinghen gedestineert zyn’ in het vooruitzicht.¹³⁷¹

Hoe moeilijk het is een aan de classis onwelgevallige schoolmeester weg te krijgen leert ons de situatie in Abbenbroek waar het jonkheer Nicolaas van Abbenbroeck is, die het daar voor het zeggen heeft. De schoolmeester, die daar tevens secretaris is, vraagt in 1600 de classis om voortzetting van zijn dienstverband, inclusief het voorzingen en voorlezen in de kerk. De classis voelt er niets voor: hij is geen lidmaat, loopt dronken over straat en gedraagt zich onstichtelijk. Verder stelt de classis dat ‘men namelyck by experientie bevint, dat het secretarisschap ende schoelampt t’samentlyck niet wel en connen bedient worden.’ Uitermate vervelend is ook dat deze schoolmeester voor een aantal ouders in Abbenbroek aanleiding is hun kinderen naar een ‘mennonitische vrouwe ter schole’ te sturen. De heer van Abbenbroek wordt daarom aanbevolen deze schoolmeester te vervangen en meester Cornelis uit Hekelingen te benoemen, maar de heer laat kennelijk zijn schoolmeester nog zitten. Het enige wat de classis kon doen was hem te ontheffen van zijn kerkelijke taken en dat gebeurt dan ook.¹³⁷²

In het voorjaar van 1602 moet de classis zich weer beraden over de school in Abbenbroek. Het lijkt er op dat er een nieuwe schoolmeester is maar nu een ‘die eenen neerslach gedaen heeft ende daerduer infaem geacht wort’.¹³⁷³ Ze hebben in Abbenbroek bepaald geen gelukkige hand in het selecteren van schoolmeesters want in 1607 blijkt er weer een nieuwelings te zijn, die niet bepaald als een brave burger door het leven gaat. Het is ‘een ballinck (...) vanwege een dootslach by hem bedreven, gansch ergerlyck van leven ende onduechdelyck (...), als oock dat hy noch onlanx geleden gevochten hebbende, van anderen gequest is ende anderen gequest heeft.’¹³⁷⁴ De classis gaat er weer op af maar in Abbenbroek willen ze hem in elk geval nog de komende winter op zijn post laten.¹³⁷⁵ Een herhaalde deputatie helpt niet: in het voorjaar moet de classis vaststellen dat de broeders ‘niet met allen hebben connen uytrechten’.¹³⁷⁶ Op een gegeven moment wordt de classis ongeduldig. In juni 1608 dreigen de broeders dat zij

‘de saken aen de heeren Staten sullen bevoorderen, waeruuyt groote swaricheyt comen soude soo wel voor den schoelmeestere als voor den joncker ende de magistraet waervan de classe haer wilt gewaerschout hebben, opdat de swaricheyt werdde voorkomen ende protesteerden van voordere swaricheyt.’¹³⁷⁷

De vergadering daarna stelt de classis zelfs een ultimatum: als voor 15 september de jonkheer de schoolmeester niet ontslaat dan zal de classis zich wenden tot ‘den provinciaelen raet’. Maar mocht iemand ‘in dese sake wat goets by den joncker doen connen eer het te uuytersten compt, sal sulx den broederen des classis aengenaem syn.’¹³⁷⁸ De jonkheer geeft geen krimp en de classis besluit daarom de heeren Staten in te schakelen.¹³⁷⁹ Maar dan loopt de zaak waarschijnlijk op niets uit. In de laatste

¹³⁷¹ ACBr 18 apr. 1602.

¹³⁷² ACBr 19 juni 1600, 8 aug. 1600, 25 sept. 1600; voorjaar 1601 staat de classis toe dat hij zijn jaar nog tot juli uitdient, ACBr 16 apr. 1601. Later in het jaar is hij nog in functie maar dan moet hij ophouden met zingen en voorlezen, ACBr 22 aug. 1601.

¹³⁷³ ACBr 18 apr. 1602, 16 juni 1603. ‘Neerslach’: hier in de betekenis van doodslag of manslag (WNT). Curieus is de mededeling in ACBr 29 juli 1603, dat hij verzoend is met de kerkenraad en daarom een attestatie van de classis kan krijgen.

¹³⁷⁴ ACBr 8 aug. 1607. Volgens de toenmalige maatschappelijke opvattingen had doodslag niets te maken met moord; de kerk tilde er daarentegen veel zwaarder aan, zie Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 135-136.

¹³⁷⁵ ACBr 16 okt. 1607.

¹³⁷⁶ ACBr 22 apr. 1608.

¹³⁷⁷ ACBr 11 juni 1608.

¹³⁷⁸ ACBr 5 aug. 1608. Met de ‘provinciaelen raet’ moet wel het college van Gecommitteerde Raden zijn bedoeld.

¹³⁷⁹ ACBr 6 okt. 1608.

vergadering van 1608 brengen de afgevaardigden van de classis rapport uit; net zomin als over de afloop van het geval komen we over de inhoud van het rapport niets te weten.¹³⁸⁰

Lidmaat of niet, de classis streeft ernaar dat de zittende schoolmeesters tenminste de catechismus ondertekenen. Om die reden stuurt zij twee broeders naar Ooltgensplaat opdat de schoolmeester ‘subscribere den catechismo, want hij moet ghesont wesen in de leere, die de juecht tot godsalighe leere zoude beweghen.’¹³⁸¹ Waarschijnlijk hebben ze hem niet kunnen overhalen want het jaar daarna levert de nieuwe schoolmeester Merten van der Biest met zijn echtgenote bij de classis een attestatie uit Delft in.¹³⁸² Werkelijke invloed op de benoemingen van schoolmeesters krijgt de classis na de synode van Dordrecht 1618-1619. Op 3 september 1619 ontwerpt de classis een standaardformulier, te ondertekenen door de schoolmeesters, waarin zij verklaren dat zij ‘van herten gevoelen ende gelooven’ dat de drie formulieren van Enigheid ‘in alles met Gods Woort overeencomen’ en

‘beloven derhalven dat wij de voors. leere getrouwelyc sullen voorstaen ende de joncheyt naer den eysch van onse beroep ende haer begryp naerstelyc inscherpen, op pene dat wij hiertegen doende, van onsen schooldienst sullen ontset wesen.’

Voorts besluit de classis voortaan alleen in te stemmen met benoemingen van belijdende lidmaten met een ‘goet getuygenisse van een godsalich leven ende christelycken wandel’ en die ten behoeve van de kerkelijke dienst ook ‘eenigermaeten’ kunnen voorlezen en zingen, dit alles ter beoordeling van de classis.¹³⁸³

De eersten die hun handtekening zetten zijn de rector en conrector van de Latijnse school in Brielle, Franciscus Villerius en Petrus Bipontinus. Enkele schoolmeesters aarzelen nog en zij krijgen nog enige bedenktijd.¹³⁸⁴ Maar de volgende vergadering staan er maar liefst 18 schoolmeesters voor de classis om hun handtekening te plaatsen.¹³⁸⁵ Alleen meester François van Geelbergen uit Middelharnis laat verstek gaan, naar zijn zeggen vanwege de ‘onkosten van op het classis te reysen’ en dat weer ‘overmidts syn sober tractement’. De classis, die het maar beschouwt als een ‘frivole excuse’, wil hem wel tegemoet komen door hem te ontbieden als zij in Nieuwe-Tonge vergadert, maar ook dan probeert Van Geelbergen er van onder uit te komen. Hij is nog niet aan ondertekenen toe, zo zegt hij en wil, als Middelharnis weer een nieuwe predikant heeft, met hem nog wel eens van gedachten wisselen over de *Canones Synodi Nationalis*. Maar volgens de classis is het niet meer dan ‘crijgelheyt ende halstericheyt’ dat hij niet wil tekenen; zij maakt korte metten met Van Geelbergen en verklaart hem ‘inhabijl’ tot de school- en kerkdienst.¹³⁸⁶

En zo komt na de Dordtse synode af en toe een schoolmeester *in spe* langs bij de classis, niet alleen om de formulieren te tekenen maar ook om zijn bekwaamheid in voorlezen en voorzingen door de broeders te laten testen. Vanaf die tijd werden dit soort examens dus door de classis afgenomen, zonder dat we worden ingelicht over de maatstaven die daarbij werden aangelegd.¹³⁸⁷ Dat de broeders van de classis in

¹³⁸⁰ ACBr 4 nov. 1608.

¹³⁸¹ ACBr 30 sept. 1585.

¹³⁸² ACBr 2 juni 1586. De oude schoolmeester blijft kennelijk zitten waar hij zit, want twee leden van de classis moeten twee maanden later naar de baljuw in Ooltgensplaat opdat ‘de schoolmeester op de Plate van daer genomen mocht worden ende een ander in den dienst der schole bevesticht’, ACBr 18 aug. 1586. Mogelijk wordt met ‘een ander’ de genoemde Van der Biest bedoeld. Enkele gegevens over Martijn van der Biest, zie Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* II, 438.

¹³⁸³ ACBr 3 sept. 1619.

¹³⁸⁴ ACBr 3 sept. 1619 (na de sluiting van de vergadering) en 16 sept. 1619.

¹³⁸⁵ ACBr 23 okt. 1619.

¹³⁸⁶ ACBr 18 nov. 1619.

¹³⁸⁷ In de classis Amersfoort werden lezen en schrijven genoemd als onderdeel van het examen, De Booy, *Weldaet der scholen*, 17.

staat waren het voorlezen van een bijbelhoofdstuk te beoordelen, valt wel aan te nemen maar de neiging een vraagteken te zetten bij hun muzikale beoordelingsvermogen valt moeilijk te onderdrukken.

Hoe dan ook, de eerste kandidaat is Pieter Martensz., secretaris van Bommenede, die de school- en de kerkdienst er wel naast wil doen. Het voorlezen gaat hem goed af maar hij is ‘weynich ervaren in ’t singen, alsoo dat hy na vigeur geoordeelt synde, onbequaem bevonden wirdt totten kerkdienst in ’t voorsingen.’¹³⁸⁸ Hij moet nog maar eens terugkomen maar blijkt een half jaar later nauwelijks vooruitgang te hebben geboekt in de zangkunst. De classis ‘niet willende met hem het uytterste plegen’ geeft hem dan een aantal psalmen als oefenstof mee.¹³⁸⁹ Waarschijnlijk heeft Pieter het niet meer aangedurfd want een jaar later maakt ene Jan Corneliss., ‘beroupen schoolmeester tot Bommeneede’ zijn opwachting bij de broeders.¹³⁹⁰ Het lezen en zingen gaat probleemloos maar de man blijkt nooit de belijdenis en de Dordtse leerregels gelezen te hebben. Hem wordt belast deze ‘met aendacht’ door te lezen, maar ook van deze Jan vernemen we niets meer. In september 1622 zit Bommenede nog steeds zonder schoolmeester. Ds. Nolthenius heeft wel iemand op het oog: een jongeman, neef van de baljuw, voornemens om tot de kerk toe te treden, en hoewel ‘weynich ervaren in ’t singen’, bereid zich daarin te oefenen. De classis staat toe dat hij als schoolmeester aan de slag gaat, maar met het voorlezen en voorzingen in de kerkdienst moet hij voorlopig nog maar even wachten totdat hij belijdenis heeft gedaan.¹³⁹¹

Er waren natuurlijk wel meer schoolmeesters die geen theologische hoogvliegers waren. Meynard Pietersz. is schoolmeester in Oudenhorn. Ook hij laat zich door de classis ‘beproeven’. Lidmaat is hij niet maar wil zich ‘metten eersten daertoe (...) begeben.’ In het zingen en voorlezen hebben de broeders ‘contentement’ maar desgevraagd blijkt hij wel de catechismus onderwezen te hebben, de geloofsbelijdenis echter nog nooit gelezen of zelfs maar gezien te hebben! Van de Dordtse *canones* heeft hij daarentegen wel kennis genomen en noch tegen de catechismus noch tegen de *canones* heeft hij bezwaren. Hij krijgt nog een exemplaar van de leerregels mee met het verzoek die nog eens aandachtig door te lezen en de volgende dag zich weer bij de classis te vervoegen. Hij wordt dan inderdaad als schoolmeester gehandhaafd en ‘soo haest hy mette kercke sal hebben gecommuniceert’ zal hij de leerregels ondertekenen.¹³⁹²

Vlotter gaat het met Samuel de Swaeff en Pieter Hendriksz., schoolmeester in respectievelijk Dirksland en Stad aan het Haringvliet die beiden als bekwaam worden aangemerkt. Beiden ondertekenen de belijdenisgeschriften. Een dag later wordt de Helvoetse schoolmeester, Cornelis Anthonisz. Duyvelandt, in één keer toegelaten om in de kerk als voorzanger op te treden. Adriaen Maertensz. uit Spijkenisse mag wel voorlezen maar moet nog wel terugkomen om te zingen.¹³⁹³ Als laatstgenoemde zich dan opnieuw voor de classis laat horen, zijn de broeders allerminst onder de indruk van zijn zangprestaties, maar ‘deur tusschensprekinge van David Thomass., predicant aldaer’ wordt hij toch toegelaten.¹³⁹⁴ Hij moet wel beloven zich te oefenen ‘in ’t leeren der musycke’.

De gewone dorpsschool was er voor iedereen. Van het verschijnsel bijscholen, scholen die op eigen risico en initiatief werden gehouden zonder dat de schoolhouder een officiële aanstelling had, worden we uit de acta van de classis Brielle zo goed als niets gewaar.¹³⁹⁵ Het enige concrete voorbeeld is de zojuist

¹³⁸⁸ ACBr 22 okt. 1619.

¹³⁸⁹ ACBr 28 apr. 1620: de psalmen 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 12, 15, 16, 19, 23, 24, 25, 50, 51, 95, 103 en 119.

¹³⁹⁰ ACBr 20 apr. 1621.

¹³⁹¹ ACBr 6 sept. 1622. Het is niet duidelijk of Bommenede het enige tijd zonder voorlezer en voorzanger heeft moeten stellen.

¹³⁹² ACBr 21 en 22 juli 1622.

¹³⁹³ ACBr 20 en 21 okt. 1620.

¹³⁹⁴ ACBr 20 apr. 1621.

¹³⁹⁵ Over bijscholen: De Booy, *Weldaet der scholen*, 104-112; in de classis Delft: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* II, 366-367. Ook in de classis Edam een niet vaak voorkomend verschijnsel: Geudeke, *Classis Edam*, 227-228.

genoemde bijschool van een ‘mennonitische vrouwe’ in Abbenbroek.¹³⁹⁶ In de gravamina voor de particuliere synode van 1620 wordt opgenomen dat ook daar de schoolmeesters de ‘acta des synodi’ (bedoeld zijn uiteraard de belijdenisgeschriften inclusief de Dordtse *canones*) dienen te ondertekenen.¹³⁹⁷

Relatief veelvuldig zijn de situaties waarin predikant en schoolmeester maar met moeite door één deur kunnen. In de dorpen behoorden beiden tot de intellectuele bovenlaag en in die kleinschalige samenlevingen kwamen zij elkaar vaak genoeg tegen. Zijn zij beiden ook nog eens van het wat minder meegaande type, dan is een conflict snel geboren, meestal zonder dat uit de acta precies is af te leiden waardoor de onenigheid is ontstaan.¹³⁹⁸ Zo lezen we van onenigheid tussen ds. Simon Jansz. Phileus van Dirksland en meester Henricus Postelius. De classis probeert er eerst buiten te blijven maar Henricus is een broer van de Brielse predikant Jacobus Postelius, die zich er ook mee bemoeit. En zo ontkomt de classis er later toch niet aan een drietal afgevaardigden er op af te sturen om de zaak te onderzoeken.¹³⁹⁹ Als Simon Jansz. zich erover beklaagt dat Jacobus Postelius hem ‘boven recht ende warheyt van verscyden saken in syne bryven geinjureert heeft ende calumniert’ dan moet Postelius inderdaad toegeven de Dirkslandse predikant in ‘synen goeden naeme ende fame geledert ende te cort’ gedaan te hebben.¹⁴⁰⁰ Hij vraagt of Simon Jansz. hem ‘in de christelike liefde vergeven wil, alzoet het uyt menselike swackheit geschiet is’ en hij krijgt vergeving. Zo gaat dat met broeders onder elkaar maar als de classis een en ander op schrift stelt en de ‘acte’ voorleest wordt het Postelius toch te veel en ‘is met toornege gemoet ende quaet woorden uyt de vergaderenge nae huys gegaen.’ Pas in het voorjaar hadden de heren de gelegenheid de vrede definitief te tekenen.¹⁴⁰¹ De Jager tekent Jacobus Postelius op basis van de Brielse kerkenraadsacta als een ‘naar het schijnt twistzieken leeraar’, latere verwickelingen rond zijn persoon in Drenthe lijken deze kwalificatie te bevestigen.¹⁴⁰² De man zal in Dirksland niet veel anders zijn geweest. Ook in Oude-Tonge wil het niet echt boteren tussen de meester en de dienaar des Woords. De dominee, op dat moment nog Gisbertus Samuels, wordt door de classis voorgehouden ‘dat hij niet lichtelyck om cleynne saken clage over synen scoelmeestere ofte ymant zijnder kercken’. Maar ook de schoolmeester (tevens ouderling) gaat niet helemaal vrijuit: hij dient de dominee ‘alle behoorycke eerbiedinghe’ te bewijzen. Ook de echtgenotes konden nog wel eens hun bijdrage leveren aan dit soort conflicten, dat suggereert tenminste het vervolg van de acta als er staat dat zij beiden hun vrouwen ‘tot alle vrede ende vrundelyckheit vermanen’. Daarentegen dienen zij met alle andere broederen de kerk, ‘het vervallen huys Godts metten alderiersten helpen oprechten’.¹⁴⁰³ Later blijkt de ruzie toch weer op te laaien, maar dan is inmiddels ook duidelijk dat Samuels gaat vertrekken.¹⁴⁰⁴ Rond diezelfde tijd, 20 mei 1585, staat meester Gerardus uit Spijkenisse voor de classis zijn beklag te doen over Aegidius Notaeus die hem van zijn taak heeft ontheven. Door bemiddeling van de classis kan de meester nog een jaar aanblijven.¹⁴⁰⁵ Maar die zaak heeft nog een wat genant vervolg. Want negen jaar later staat meester Gerardus Hendricksz. uit Middelburg weer voor de classis maar dan als proponent in spe.

¹³⁹⁶ ACBr 8 aug. 1600. Over meniste scholen: Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 26. Over de inhoud van het meniste onderwijs, zie Groenveld e.a. (ed.) *Wederdopers*, 106-109.

¹³⁹⁷ ACBr 22 juli 1620.

¹³⁹⁸ Hierover ook Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 144.

¹³⁹⁹ ACBr 28 mei 1584, 3 sept. 1584, 1 okt. 1584. Henricus en Jacobus waren broers hetgeen blijkt uit een aanbevelingsbrief van Jacobus voor Henricus aan de magistraat van Ooltgensplaat, SAGO, Archief gemeente Oostflakkee, inv.nr. 27, nr. 71.

¹⁴⁰⁰ ACBr 1 okt. 1584 en 22 okt. 1584.

¹⁴⁰¹ ACBr 2 apr. 1585.

¹⁴⁰² De Jager, ‘Jacobus Postelius Coloniensis’, 331; Postelius had hiervoor in Culemborg gestaan; De Jong meldt geen problemen rond Postelius in Culemborg, De Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 206. Over Phileus zie hiervoor pag. CLXXVI.

¹⁴⁰³ ACBr 1 apr. 1585.

¹⁴⁰⁴ ACBr 2 sept. 1585.

¹⁴⁰⁵ ACBr 20 mei 1595, 15 juli 1585, 30 sept. 1585.

Hem was, zo staat er, door de classis 'hope gegeven (...) om alhier in dienst gebruyct te werden'. Als hij de gewezen schoolmeester uit Spijkenisse ('alwaer eenige dingen gevallen en deur hem geschiet syn') blijkt te zijn, schrikt de classis er voor terug nog verder met hem in zee te gaan. De broeders weten niet beter te doen dan 'hem op 't civilste te bedancken' en hem snel een reiskostenvergoeding toe te stoppen.¹⁴⁰⁶

Onenigheid tussen predikant en schoolmeester kon ook samenvallen met een familieruzie. Dat was het geval bij Johannes Vossius van Spijkenisse en de schoolmeester aldaar, Jan Maertensz. Al vrij snel na de komst van Vossius zijn er problemen met de schoolmeester, waar de classis zich mee moet bemoeien.¹⁴⁰⁷ Noch de toedracht, noch de afloop daarvan zijn uit de acta af te leiden.

Een aantal jaren later ligt Vossius weer overhoop met de schoolmeester, maar nu is er sprake van een familievete. De dochter van Vossius, Grietken, is namelijk gehuwd met de zoon van de meester, Maerten Jansz., zelf ook schoolmeester. Deze Maerten Jansz. overlijdt in 1604 en Grietken blijft met twee kinderen achter. Uit de context valt af te leiden dat het kinderen zijn uit een eerder huwelijk van Maerten Jansz. Tussen Vossius en Jan Maertensz. ontstaat nu onenigheid over wat er met deze weeskinderen moet gebeuren. Meester Jan beschuldigt Vossius er van dat deze vlak na het overlijden van Maerten zijn dochter uit het sterfhuis is gaan halen en de twee kinderen daar heeft achtergelaten. Vossius wil kennelijk niet opdraaien voor het levensonderhoud van de kinderen maar meester Jan vindt dat het ook niet (alleen) zijn verantwoordelijkheid is. De visitatoren van de classis komen daar ook niet uit en verwijzen de beide partijen (terecht) naar de wereldlijke rechter.¹⁴⁰⁸ Het was immers geen kerkelijke zaak, maar een kwestie die onder de competentie van de plaatselijke weesmeesters viel. Wel weten de visitatoren het zo ver te brengen dat over een aantal bijkomende zaken en enkele geschilpunten tussen de predikant en zijn kerkenraad de onderlinge vrede wordt gesloten.¹⁴⁰⁹

De kerkenraad van Spijkenisse brengt de zaak van de weeskinderen echter wederom voor de classis vanwege de 'weynige stichtinge die aldaer gesciet' waarna de classis er een visitatiecommissie op af stuurt.¹⁴¹⁰ Daar blijkt dat ook de kerkenraad nog wel een aantal klachten over zijn predikant heeft die de visitatoren eerst uit de weg ruimen alvorens aan de kwestie van de weeskinderen te beginnen. Ook dan komt men er niet uit. Grootvader Vossius wil absoluut niet de zorg van één of beide kinderen voor zijn rekening nemen 'voorwendende syne groote laste ende de crancheit van syn ouste dochter'. De andere grootvader, meester Jan, waar de kinderen al een jaar verblijven 'ende welcke syn vleesch ende bloet waeren' voelt zich echter benadeeld. Ook stiefmoeder Grietken verklaart

'niet van sins te wesen meester Jan uut te keeren het alderminste ende in geenderley wyse de kinderen ofte kint te willen aennemen, tensy dat se van rechtsweghen daertoe gehouden zij.'

De visitatoren weten ook geen andere oplossing dan de zaak te laten beoordelen door 'rechtsgeleerden ofte onpartydige mannen'.¹⁴¹¹ In december 1605 wordt er nog een extraordinaris vergadering aan gewijd. Meester Jan wordt door Vossius van het avondmaal gehouden en beklagt zich daarover. Uiteindelijk treft men een regeling waarbij meester Jan de weeskinderen bij zich houdt, daarvoor jaarlijks f10 ontvangt

¹⁴⁰⁶ ACBr 25 juli 1594.

¹⁴⁰⁷ ACBr 10 apr. 1595.

¹⁴⁰⁸ ACBr 15 nov. 1604.

¹⁴⁰⁹ Typerend voor de sfeer waarin de *visitatores classis* als vredestitcher moesten optreden is het volgende. Neesken, een andere dochter van Vossius, had voor haar zuster Grietken een dienstmeid ingehuurd waarbij Neesken beloofd zou hebben de dienstmeid boven haar loon nog een 'hemdelaken' te geven. Naderhand ontkent Neesken dat zij het hemdelaken zou geven; het standpunt van Neesken komt er nu op neer dat het hemdelaken aan de nagelaten boedel onttrokken zou moeten worden. De ruziënde partijen worden het er niet over eens waarna de visitor Theophilus Rijkewaert ten einde raad om 'den vrede te coopen' zelf zijn portemonnee maar trekt en 38 st. aan Neesken geeft 'ende hiernaer is dit ter neder geleydt'.

¹⁴¹⁰ ACBr 12-13 juli 1605. De visitatie geschiedde op 25 juli 1605.

¹⁴¹¹ ACBr 25 juli 1605.

waarvan de classis de helft voor haar rekening neemt.¹⁴¹² Hoewel daarna nog sprake is van enig geharrewar over de wijze waarop de regeling is geformuleerd lijkt de zaak daarna toch doodgebloed te zijn.¹⁴¹³

De overblijvende vraag is natuurlijk waarom de classis zich zover in het wespennest van een familieruzie steekt en bij de beslechting ervan ook nog eens financiële verplichtingen aangaat en niet de zaak aan het oordeel van een weeskamer of weesmeesters overlaat. De bronnen van ambacht en kerk van Spijkenisse laten het hier ook afweten, zodat we met die vraag blijven zitten. De enige reden die valt te bedenken is het feit dat het één van de leden van de classis (Vossius) aangaat in combinatie met de al genoemde motivering van de kerkenraad, die het geval bij de classis brengt vanwege ‘de weynige stichtinge die aldaer gesciet’. De classis moet het gekijf over de rug van een paar weeskinderen tussen de dominee en de schoolmeester in een dorpsgemeenschap van zo’n 700 à 800 inwoners, waar ook de wederdopers nog nadrukkelijk hun aanhang hebben, als uiterst gênant hebben beschouwd en het daarom als haar belang hebben gezien deze ruzie kost wat kost te sussen.

KERKELIJKE TUCHT EN DE CLASSIS

De plaatselijke kerkenraad was de eerst aangewezen instantie om in de eigen gemeente de kerkelijke tucht te handhaven. De uiterste consequentie van de toepassing van de kerkelijke tucht was excommunicatie: uitsluiting uit de kerkelijke gemeenschap. Voor het zover kwam moest eerst een aantal fasen of ‘trappen’ worden doorlopen.¹⁴¹⁴ Wie een heimelijke zonde, dat wil zeggen een zonde die slechts in kleine kring bekend was, had begaan en geen acht sloeg op de vermaning van enkele medelidmaten dan wel in het openbaar had gezondigd werd voor de kerkenraad gebracht. Deed de zondaar geen schuldbelijdenis dan werd hij of zij onder censuur geplaatst. De betreffende persoon werd van het avondmaal geweerd hetgeen de gemeente zonder de naam van de betrokkene te noemen werd bekend gemaakt ‘opdat men hem eenighsins verschoone’.¹⁴¹⁵ De gemeente werd aangespoord ‘vyeriglijck’ voor de gecensureerde te bidden. Bleef de zondaar, ook na aanhoudende vermaning, hardnekkig dan volgde de tweede trap: afhouding van het avondmaal met wederom bekendmaking aan de gemeente maar dan met naam en toenaam.¹⁴¹⁶ Bij dan nog voortdurende onboetvaardigheid werd de derde trap toegepast: de ban of de excommunicatie. Wederopneming in de kerkelijke gemeenschap was alleen dan nog mogelijk na openbare schuldbelijdenis ten overstaan van de gehele gemeente, uiteraard na voorafgaande bewezen inkeer en boetvaardigheid.¹⁴¹⁷ De synode van Middelburg in 1581 schreef voor dat niemand mocht ‘afghesneden werden, dan met voorgaende advijs der classe’.¹⁴¹⁸ Op die manier kwamen zo nu en dan ook plaatselijke tuchtzaken op de agenda van de classis. De kerkenraad van Brielle mag een stadgenoot, die zich al ‘lange tyt in dronckenschap, vechten ende ander ongeregeltheit des levents hem gedragen’ had, excommuniceren ‘soe hy hartneckelick blijft’.¹⁴¹⁹ In Hekelingen lastert Gijsbrecht Cornelis ‘den ganschen bybel, die by de gereformeerde kercke geapprobeert wort’, noemt die vals en de predikanten ‘die denselven approberen, valsche leeraers’. Notaeus, die op dat moment (1590) verantwoordelijk is voor de kerk van Hekelingen,

¹⁴¹² ACBr 12 dec. 1605.

¹⁴¹³ ACBr 6 dec. 1606.

¹⁴¹⁴ Voor de betreffende bepaling in de acta van de synode van Emden: Rutgers, *Acta*, 69-72. Een samenvatting van de synodale bepalingen bij Roodenburg, *Onder censuur*, 115-116.

¹⁴¹⁵ Synode van Emden, Rutgers, *Acta*, 71.

¹⁴¹⁶ Bijv. in Zwartewaal: als de betrokkene ‘hertneckelycken is blyvende’ dan zal men zijn ‘name in der kercken aff (...) vercondigen als wesende de tweede voorstellinghe’, ACBr 18 apr. 1601.

¹⁴¹⁷ Roodenburg, *Onder censuur*, 129-131.

¹⁴¹⁸ Rutgers, *Acta*, 398.

¹⁴¹⁹ ACBr 13 sept. 1574. Het raadplegen van de classis gebeurde dus al voordat de synode van Middelburg het voorschreef. Een soortgelijk geval in ACBr 5 okt. 1587.

krijgt van de classis de opdracht te handelen volgens de kerkorde en Gijsbrecht, als hij ‘opstinaet’ blijft, te excommuniceren na advies van de classis ‘opdat alle ergernisse wechgenomen worde.’¹⁴²⁰

Toch ging de kerk niet lichtvaardig tot excommunicatie over. In 1602 kwam de Brielse kerkenraad met drie tuchtgevallen naar de classis. In één van deze gevallen ging het om een lidmaat, Engelbert Gijssenborch, die zich al 15 à 16 jaar aan de kerkelijke gemeenschap had onttrokken en dan nog gaat de classis niet verder dan afhouding van het avondmaal met bekendmaking van zijn naam.¹⁴²¹ In Bommenede had een ouderling zich ‘totten wederdoop begeven’. Hij had zich ook al drie jaar aan de kerkelijke gemeenschap onttrokken en alle vermaningen naast zich neergelegd. Dominee Nolthenius legt het geval voor aan de classis en uit zijn verhaal blijkt dat men nog niet verder was gegaan dan tot de eerste trap van de censuur (mededeling vanaf de preekstoel zonder naam). De classis adviseert dat men met alle gevoegelijke middelen de excommunicatie ‘sal voort laten gaen’ maar stuurt toch ook nog twee predikanten naar Bommenede om nog eens met de man te praten.¹⁴²²

Verder kon een lidmaat, als hij of zij zich te kort gedaan voelde bij een tuchtmaatregel van de kerkenraad, zich wenden tot de classis. Zo vond Ariaentje Ijsbrands zich door de kerkenraad van Nieuwenhoorn onheus bejegend omdat haar de toegang tot het avondmaal was ontzegd totdat zij zich met Mariken Pieters zou verzoenen terwijl zij, aldus Ariaentje, met Mariken ‘geen twist en heeft noch yet uuytstaende.’¹⁴²³ De classis moet haar, na ook de kerkenraad en de predikant, Leo de Leeuw van Coolwijk, gehoord te hebben, gelijk geven maar niet zonder de aansporing dat zij vanaf nu predikant en kerkenraad met ‘meerder respect bejegene ende by andere lieden van hem spreke.’ Een bemiddelende rol speelde de classis bij het meningsverschil tussen de kerkenraad van Geervliet en Lodewijck de Labije, chirurgijn en burgemeester van het stadje, die onder meer vanwege dronkenschap van het avondmaal was gehouden. De classis wist het zo ver te brengen dat na vermaning van beide partijen zij elkaar ‘tot een teecken des vrees de hant gegeven’ hebben.¹⁴²⁴

Als Pylus (met naar we wel zullen aannemen de kerkenraad) in Ooltgensplaat een drietal inwoners van het avondmaal weert omdat zij ‘hare gewoonlicke exercitie van de cruysboge niet willen nalaten’ krijgt Pylus zelf met een stevige tegenaanval te maken.¹⁴²⁵ Het zullen niet de minste inwoners zijn geweest want één van hen, Cornelis van Daelhem, is de secretaris van het dorp. Samen met David van Keerbergen en Herman van Weel klaagt hij over de ‘onbehoorlicke proceduren’ van Pylus. Het drietal beschuldigt de dominee van ‘grondtrooff, van geldt- ende brievenroof ende van den onvruchtbaerheyt synes diensts.’ Een commissie van vier man sterk gaat naar Ooltgensplaat om het een en ander uit te zoeken. Uit hun rapport blijkt dat zij het enkele lidmaatschap van een kruisboogvereniging niet een voldoende argument vinden om iemand van het avondmaal te weren terwijl de tegen Pylus ingebrachte beschuldigingen leiden tot niet meer dan een enkele vermaning aan Pylus.¹⁴²⁶

Het doel van de kerkelijke tucht was in de eerste plaats het bewaren van de heiligheid van de avondmaalsviering. Bij de toepassing van de tucht was, behalve de ernst van de begane zonde zelf, vooral de reputatie van de avondmaalsgemeenschap het belangrijkste criterium of met andere woorden de

¹⁴²⁰ ACBr 8 okt. 1590.

¹⁴²¹ ACBr 18 apr. 1602. Een ander van dit drietal, Sebastiaen Cock, was al eerder op de classis ter sprake gekomen: ACBr 27 apr. 1599.

¹⁴²² ACBr 8 apr. 1604.

¹⁴²³ ACBr 23 apr. 1608.

¹⁴²⁴ ACBr 29 juli 1597. Lodewijk blijft mokken en komt later nog steeds niet naar de kerk: ACBr 13-14 apr. 1598. Het jaar erna is er onenigheid tussen hem en Tijckmaecker over studiebeurzen voor beider zonen, waarbij de classis constateert dat Tijckmaecker ‘onvoorsichtelyck daerin gedaen heeft’, ACBr 25 sept. 1599.

¹⁴²⁵ ACBr 28 apr. 1620.

¹⁴²⁶ SAVPR, AC Brielle, inv.nr. E131, nr. 152 (12 mei 1620).

‘ergernisse’ die het bedreven kwaad binnen de plaatselijke gemeenschap teweeg had gebracht of kon brengen.¹⁴²⁷ De zorg over die reputatie zagen we zo net bij de affaire over de weeskinderen in Spijkenisse.

DOOPKWESTIES

In de bediening van de doop was de gereformeerde kerk in de echte zin des woords een voor iedereen toegankelijke publieke kerk. Elk kind dat tot de christenheid behoorde (en daaronder vielen ‘alle geboren Nederlanders ongeacht hun kerkelijke kleur of denominatie’) kwam in aanmerking om gedoopt te worden.¹⁴²⁸ Caspar Selcart, predikant in Abbenbroek, had eens moeite met het dopen van kinderen ‘sonder getuyghen ende welcke ouderen notoirlyck profaen ende godtloos zyn’ en vroeg raad aan de classis. Die adviseerde te handelen ‘na gewoonte op hope dat Godt eenighe goede luden sal verwecken die het debvoir ‘twelc de ouders versuymen, sullen nacomen ende de kinderen in de kennisse van de christelycke religie onderwysen sullen ende totdat in dese by de kercken een gemeyne voet beraemt zal worden.’¹⁴²⁹ Een kind van ongehuwd samenwonenden kan gewoon gedoopt worden¹⁴³⁰ evenals een kind dat in overspel of bloedschande gewonnen is hoewel in het laatste geval ‘het stichtelycker soude geschieden in een andere plaetse daer de misdaedt onbekent is’, aldus de classis naar aanleiding van een vraag van Anthonis Adriaensz., predikant in Oude Tonge.¹⁴³¹ Het is een praktijk die geheel in lijn is met de uitspraak van de synode van Dordrecht van 1578 die stelde dat kinderen van ‘hoereerders, afgesnedenen of papisten [...] buyten het verbont niet en syn’ en mitsdien gedoopt konden worden.¹⁴³² Wat men evenwel niet wilde is dat ongedoopten als getuigen bij de doop optraden.¹⁴³³ Vanzelfsprekend had de classis er ook grote moeite mee als lidmaten bij de ‘papisten’ als getuigen bij een doop aanwezig waren ‘overmits ’t groote gevaer dat daeruuyt staet te onstaen’.¹⁴³⁴

Verder had de classis er geen bezwaar tegen als ouders hun kinderen in een andere plaats ten doop hielden. Franciscus Borluyt, predikant in Oostvoorne, deed in 1595 zijn beklag bij de classis over het feit dat zijn collega Jacobus de Breuck in Rockanje kinderen uit Oostvoorne doopte. Geen enkel probleem, oordeelde de classis: De Breuck kan ‘onverhindert de kinderen doopen [...] die hem gepresenteert worden.’¹⁴³⁵ Evenmin stond de wettigheid van de doop die was toegediend door katholieken en wederdopers ter discussie. Het is dan ook een opmerkelijke afwijking van de traditie als de classis Brielle in 1619 stelt dat de doop bediend door gebannen predikanten (lees: remonstrantse predikanten) van ‘nul

¹⁴²⁷ De synode van Middelburg formuleerde het aldus: ‘om den sondaer met der kercke ende zijnen naeste te versoenen, ende de erghernisse uit der ghemeijnte Christi wech te nemen’, Rutgers, *Acta*, 397. Uitgebreid hierover: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 203-215, voorts Roodenburg, *Onder censuur*, 14, 131-132.

¹⁴²⁸ Uitgebreider hierover Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 135-140.

¹⁴²⁹ ACBr 26 juni 1617.

¹⁴³⁰ ACBr 8 aug. 1607, een geval in Nieuwenhoorn.

¹⁴³¹ ACBr 21 okt. 1620.

¹⁴³² Rutgers, *Acta*, 270.

¹⁴³³ ACBr 19 juni 1603; een vraag dienaangaande uit Zuidland. Een ongedoopte persoon kan niet anders geacht worden dan als ‘buyten Godts verbondt staende’, aldus de particuliere synode te Dordrecht in 1590, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 376. Hoewel het niet uitdrukkelijk wordt verboden dat katholieken en gedoopte mennisten als getuigen optraden waren zij niet welkom: de formulering luidt dat het betaamt ‘dat men neme, die der suyvere leere toeghe daen ende vroom van wandel syn’, particulier synode Dordrecht 1598, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 115.

¹⁴³⁴ ACBr 15 juni 1610; een vraag uit Nieuwenhoorn.

¹⁴³⁵ ACBr 10 apr. 1595. De classis stond echter niet toe dat lidmaten uit Oostvoorne in Rockanje ten avondmaal gingen tenzij ‘met voorweten ende consent hares diennaers, van welcke sy oock attestatie moeten toonnen’ of met wederzijds goedvinden van de betrokken gemeenten. Ook het bevestigen van huwelijken dient te geschieden ‘ter behoorelycker plaetse, dat is onder eens yders jurisdictie quia politica est ex parte.’ De uitspraak van de classis geeft in enkele pennenstreken de positie van de publieke kerk ten opzichte van doop, avondmaal en huwelijk weer.

en geender weyden' is.¹⁴³⁶ De door een vrouw toegediende doop werd evenmin als een wettige doop erkend.¹⁴³⁷

De doop diende te geschieden in een normale kerkdienst.¹⁴³⁸ Simon Jansz., predikant in Dirksland, werd door de classis vermaand omdat hij doopte 'naer ghedaene alghemeynen ghebede naer de predicatie', dus als de kerkdienst formeel beëindigd was. Hij diende zich voortaan te houden aan het 'ghebruick der kerken ende ordonantie der synoden' en te dopen voor het slotgebed.¹⁴³⁹ Huisdoop was derhalve niet toegestaan. Eerder zagen we dat Wilhelmus Adriani door de baljuw van Voorne, Bloys van Treslong, (naar zijn zeggen) gedwongen werd diens kind thuis te dopen.¹⁴⁴⁰ Theodorus Siligineus, vanuit Ooltgensplaat naar Hulst vertrokken, kreeg nog niet zomaar een attestatie omdat hij onder meer 'op eenen sondach naer den dinst Goeds uut der kercken comende privatim in een huys gedoopt heeft.'¹⁴⁴¹ Franciscus Borluyt werd vanwege het verrichten van de doop 'in den huse ende noch aen de banck in de kerke' berispt.¹⁴⁴²

Als langzamerhand naast de zondagochtenddienst ook de middagdienst in zwang raakt geeft de kerk er de voorkeur aan de doop in de middagdienst te bedienen. Het dopen in de morgendienst (en dat gold trouwens ook voor het huwen) leidde ertoe dat de doop- en bruiloftsmaaltijden het bijwonen van de middagdienst in de weg stond. Het verschuiven van dopen en trouwen naar de middagdienst hief tenminste deze belemmering op.¹⁴⁴³

Van Deursen stelt dat in Holland aan het begin van de 17^e eeuw in Holland zeer veel ongedoopten werden aangetroffen.¹⁴⁴⁴ In hoeverre dit ook opgaat voor de classis Brielle valt niet na te gaan. In de plaatsen met veel wederdopers zou het nog wel eens om relatief grote aantallen kunnen gaan. Wilde iemand, die 'tot eenighe jaeren gecomen' was, gedoopt worden (het betreft dan dus een persoon die als kind niet was gedoopt) dan kreeg hij of zij tevoren enig geloofsonderricht en werd zo iemand onderzocht op 'waere boete des levens.'¹⁴⁴⁵ Tijdens de doopdienst werden de dopeling enkele vragen voorgehouden die hij of zij met een jawoord moest bevestigen. Later wordt de toelating tot de doop nog wat strakker geformuleerd. In 1609 legde Gellinckhuysen uit Middelharnis de vraag op tafel of personen 'gecomen synde tot haren jaren, versoeckende gedoopt te worden, behoort terstont te constringeren tot het gebruyc des heylighen Avontmaels.'¹⁴⁴⁶ De classis antwoordt dan dat

'men haer ierst sal vermaent hebben tot geloof ende boetveerdicheyt ende oock sulx eenigermaten metterdaet bewesen, dat men se sal doopen onder soodanige conditie dat se beloven ende voornemen met de ierste gelegenheyd tot 't gebruyc des heylighen avontmaels haer te begeven ende in plaetse van sulx niet te willen beloven, dat men hun den heylighen doop sal ontseggen.'

Het bepalen van de precieze leeftijdsgrens was echter een lastig punt. In 1585 schrijft Aegidius Johannis zijn Delftse collega Arent Cornelisz. over een drietal kinderen van 6, 8 en 9 jaar die zonder vooraankondiging in de kerkdienst verschenen in gezelschap van 15 peetouders om het doopsel te ontvangen. Op de vraag van de predikant (Aegidius noemt naam noch plaats) aan de peetouders of die

¹⁴³⁶ ACBr 18 juli 1619, een inconsequentie die Van Deursen toeschrijft aan het vuur van de partijstrijd, Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 139.

¹⁴³⁷ Rutgers, *Acta*, 159; Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 145.

¹⁴³⁸ ACBr 16 mei 1575: 'ten tijden daer oordentlijcke predicatie geschiet.'

¹⁴³⁹ ACBr 28 mei 1584.

¹⁴⁴⁰ ACBr 30 nov. 1574; zie ook pag. CLXXVI.

¹⁴⁴¹ ACBr 29 aug. 1580.

¹⁴⁴² ACBr 22 sept. 1586; met dopen 'aen de banck in de kerke' zal bedoeld zijn de traditionele doop in de kerk buiten de kerkdienst. Ouders wilden vanuit de oude Rooms-katholieke gedachte dat de doop noodzakelijk is tot het heil hun zieke zuigelingen vaak zo snel mogelijk laten dopen.

¹⁴⁴³ ACBr 23 okt. 1619; eerder al: 19 juni 1619; 18 juli 1619.

¹⁴⁴⁴ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 141.

¹⁴⁴⁵ ACBr 19 sept. 1594.

¹⁴⁴⁶ ACBr 13 juni 1609.

kinderen het Onze Vader en de 12 artikelen konden opzeggen kwam geen bevredigend antwoord waarop de predikant de doop weigerde (overigens wel met het aanbod bij het leren van deze basale geloofskennis behulpzaam te zijn).¹⁴⁴⁷ Hoe Arent Cornelisz. hierop heeft gereageerd blijft helaas in het ongewisse. Ook in andere classes werd niet altijd een eensgezinde lijn gevolgd. Zo waren er in de classis Edam verschillen tussen Edam en Monnikendam.¹⁴⁴⁸ In Edam werden personen boven de 15 jaar niet gedoopt zonder belijdenis des geloofs; Monnikendam stond de doop wel toe aan volwassenen die niet beloofden aan het avondmaal deel te nemen. De classis Delft hanteerde daarbij een leeftijdsgrens van ongeveer 11 à 12 jaar.¹⁴⁴⁹

Omdat de kerk in principe weigerde om ongedoopten te huwen kon een aanvraag om gedoopt te worden gemotiveerd zijn door trouwlustigheid. Een man uit Oude Tonge, lidmaat van de kerk, wilde trouwen met een ongedoopte jongedame uit Sommelsdijk. Toen haar de doop zonder belijdenis werd geweigerd, liet de man haar 'bij een pape van 't Sand-daer-buyten' dopen.¹⁴⁵⁰ Aangezien de gereformeerden altijd de rooms-katholieke doop hebben erkend¹⁴⁵¹ moet de (gereformeerde) kerk er niet meer omheen gekund hebben het paar te trouwen, maar de man kreeg wel te maken met de kerkelijke vermaning 'opdat hij zyne sonden bekenne ende wederom ten rechten keere.'

HUWELIJKSE AANGELEGENHEDEN

Het rooms-katholicisme en de reformatie hadden (en hebben) principieel uiteenlopende visies op het huwelijk. Volgens de rooms-katholieke leer is het huwelijk een sacrament en als zodanig een volledig kerkelijke aangelegenheid. Een huwelijk diende door een priester in het openbaar ingezegend te worden na de openbare afkondiging ervan in verband met eventuele huwelijksbeletselen, zoals verboden graden van bloed- en aanverwantschap en dubbele trouwbeloften. Het kerkelijk karakter van het huwelijk neemt natuurlijk niet weg dat het sluiten ervan ook juridische consequenties had, met name op het gebied van het vermogens- en het erfrecht. De wereldlijke overheid kon zich dan ook niet geheel afzijdig houden. Zo werden door stadsbesturen regels gesteld omtrent de noodzaak van toestemming van de wederzijdse ouders om een huwelijk aan te gaan, teneinde ongewenste en onvoorziene gevolgen van mesalliances te kunnen verhinderen. Het door Karel V in 1540 afgekondigde Eeuwig Edict bepaalde dat een meisje beneden de 20 jaar en een jongen beneden de 25 jaar toestemming van de ouders nodig had om in het huwelijksbootje te stappen.

Toch was een huwelijk dat niet langs de kerkelijke weg tot stand was gekomen om die reden nog geen ongeldig huwelijk. Voor de geldigheid van een huwelijk moest volgens het canonieke recht aan twee voorwaarden worden voldaan, namelijk de wederzijdse toestemming van de echtelieden en vervolgens de bijslaap. Een niet door de kerk gesloten maar vrijwillig door beide partners aangegaan huwelijk was dus weliswaar verboden (men sprak dan ook van clandestiene huwelijken) maar daarom nog niet ongeldig. Het spreekt vanzelf dat deze situatie leidde tot veel verwarring en onduidelijkheid omtrent de geldigheid en de wettigheid van huwelijken en bepalingen omtrent de ouderlijke toestemming konden zo gemakkelijk worden omzeild. Het concilie van Trente maakte in 1563 een eind aan deze begripsmatige verwarring door clandestiene huwelijken nietig te verklaren, hetgeen uiteraard nog niet betekende dat de praktijk daar ook meteen mee in overeenstemming was.¹⁴⁵²

¹⁴⁴⁷ Brief van 9 feb. 1585, GAD, AHG Delft, inv.nr. 52. Over de minimale geloofskennis bij kinderen ook: Geudeke, *Classis Edam*, 127.

¹⁴⁴⁸ Geudeke, *Classis Edam*, 215-216.

¹⁴⁴⁹ Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 217-218.

¹⁴⁵⁰ ACBr 10 apr. 1619.

¹⁴⁵¹ Bouman, *Gereformeerd kerkrecht* II, 334-335.

¹⁴⁵² Voor meer details, zie Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 30-34; Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 48-54. De uitvoering van de Trentse decreten werd in Holland uiteraard doorkruist door de Opstand: Haks, *Huwelijk en gezin*, 114.

Hoewel ook voor de reformatoren het huwelijk een goddelijke oorsprong had, ontnamen zij aan het huwelijk het sacramentele karakter. Voor Calvijn was het huwelijk vooral ‘een sociale instelling die uit de natuur volgt en de orde schept die nodig is in de menselijke samenleving.’¹⁴⁵³ Deze visie maakte het huwelijk primair tot een zaak van de wereldlijke overheid. Niettemin bleef de kerk er wel nauw bij betrokken, zoals ook de synode van Dordrecht in 1578 moest vaststellen dat er dingen zijn ‘dewelcke eensdeels kerckelick eensdeels politisch syn, ghelyck somwylen in houwelicksche ende ghelycke saken voorvallen.’¹⁴⁵⁴

In 1580 kondigden de Staten van Holland de *Ordonnantie van de polityen* af die gold voor het gehele gewest.¹⁴⁵⁵ De eerste achttien artikelen hadden betrekking op het huwelijk. Trouwlustigen dienden te

‘compareren voor de magistraten ofte kerckendienaeren van de steden ende plaetsen haerder residentie, ende aldaer versoecken, dat hun gegunt sullen worden drie sonnendaechsche oft merctdaechsche geboden, te doen in der kercke, van 't raedthuys ofte andere plaetsen daer 't recht gehouden wort, op drye sonnendaghen oft mercktdagen den anderen volgende’.

Het huwelijk werd daarmee principieel een openbare aangelegenheid waarbij de afkondigingen ten doel hadden aan derden de mogelijkheid te geven beletselen ‘tzy van bloede, swagerschap ofte voorgaende beloften, waerdeur 't houwelijc egeenen voortganck en soude behooren te hebben’ naar voren te brengen. Huwelijks afkondigingen werden daarbij alleen toegestaan als de ouders met het huwelijk instemden. De ouderlijke toestemming kreeg daarmee een zwaarder accent ten opzichte van het verleden: zonder toestemming geen huwelijk, werd het principe. Ook meerderjarige kinderen moesten toestemming van de ouders hebben, maar zij hadden de mogelijkheid hun zaak aan de kerkenraad of rechtbank voor te leggen. De ouders moesten dan binnen twee weken hun argumenten tegen het huwelijk kenbaar maken, waarna de rechtbank besliste. Overschreden zij de termijn van twee weken, dan werd uitgegaan van hun instemming.

De huwelijksluiting zelf vond in principe altijd plaats in de publieke kerk, zowel voor leden als niet-leden. Predikanten traden hier dus eigenlijk op als ambtenaar van de burgerlijke stand.¹⁴⁵⁶ Dat blijkt bijvoorbeeld wanneer een gereformeerd lidmaat trouwen wil met iemand die rooms-katholiek, dopers of ‘werltsghesint’ is. De kerk zal er niet blij mee zijn en de betrokkene vermanen maar als het paar toch wil doorzetten dan zit er voor de dominee niets anders op dan het huwelijk te sluiten ‘dewijle het openbaer trouwen politisch is.’¹⁴⁵⁷ Als betrokkenen gewetensbezwaren hadden tegen het sluiten van hun huwelijk in een gereformeerde kerkdienst, zoals katholieken en wederdopers, dan stond de weg open zich bij de plaatselijke magistraat te vervoegen. Sommigen ‘die anders wel in de kercke comen om Godts Woort te hooren’ maakten ook van die mogelijkheid gebruik maar dat ‘onnordentlyck trouwen’ was niet de bedoeling van de ordonnantie, zo hield de classis de baljuwen van Voorne en Putten voor.¹⁴⁵⁸ Slechts een enkele keer komt het in het gebied van de classis voor dat, om hindernissen te ontlopen, men naar Brabant oversteekt om ‘by de papen’ hun huwelijk te laten bevestigen.¹⁴⁵⁹

De ordonnantie noemde dus twee zaken die een huwelijk konden stuiten. In de eerste plaats was ‘volgende de Goddelijcke, natuerlijcke ende beschreven rechten’ het trouwen niet toegestaan tussen huwelijkskandidaten die ten opzichte van elkaar in een te nauwe graad van bloed- of aanverwantschap

¹⁴⁵³ Haks, *Huwelijk en gezin*, 11. Uitgebreider: Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 70-74.

¹⁴⁵⁴ Rutgers, *Acta* 240.

¹⁴⁵⁵ Zie voor een uitvoeriger samenvatting van deze bepalingen Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 45-50; Haks, *Huwelijk en gezin*, 114-119. Voor een volledige tekst van de ordonnantie: Ankum en De Smidt (ed.), *Mini-plakkaatboek*, 9-32.

¹⁴⁵⁶ Groenveld en Van Leeuwenberg, *Tachtigjarige oorlog*, 158; Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*, 39.

¹⁴⁵⁷ Rutgers, *Acta*, 161; Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 146.

¹⁴⁵⁸ ACBr 19 okt. 1599 (de classis vond althans ‘sulx niet te accorderen met de intentie van de ordonnantie der heeren Staten’), 25 apr. 1600.

¹⁴⁵⁹ ACBr 20 apr. 1610: ds. Pylus maakt hiervan melding; zie ook ACBr 15 juni 1610.

stonden. De ordonnantie werkte deze verboden graden in een tiental artikelen verder uit. In voorkomende gevallen diende, als ‘ghedeputeerde van de magistraten ofte kerckendienaren soudén beduncken, dat ten respecte van de voorsz. eerbaerheyt, ende omme confusie van graden te schouwen’ een huwelijk niet voltrokken zou moeten worden, de overheid ‘nae de Goddelijcke ende civile rechten’ uitsluisel te geven.

Een tweede reden waarom een huwelijk niet kon doorgaan was dat één van de huwelijkskandidaten niet ‘vrij’ was, hetzij omdat deze al getrouwd was hetzij omdat er sprake was van ‘voorgaende beloften.’ Een eenmaal gegeven trouwbelofte was immers in principe bindend en werd niet zo maar opgeheven door een latere, aan een ander gegeven, trouwbelofte. In Nieuwenhoorn wilde een man ‘geen bescheyt (...) inbrengen van de plaetse, daer hy laest gewoont heeft, dat hy een vry persoon is’ en Leo de Leeuw van Coolwijck mocht van de classis het huwelijk niet eerder sluiten dan nadat er een attestatie was overgelegd dat hij een vrij man was.¹⁴⁶⁰ Niet altijd was men bij machte een attestatie dat men vrij was te leveren. In Oude-Tonge woonde in 1622 sinds ongeveer een jaar een jonge vrouw uit Praag die ondertrouw en huwelijksbevestiging verzocht. Aan de verplichting een attestatie te tonen dat ze vrij was kon ze niet voldoen aangezien ‘de plaetse haerer geboorte ende laetste wooninge niet alleen verre, maer oock seer periculus is’ (wegens de dertigjarige oorlog). In Oude-Tonge heeft ze echter een goede reputatie opgebouwd omdat ze zich ‘wel ende eerlyck heeft gedragen ende oock naerstich is geweest om Gods Woordt te hooren’. De classis wil dan ook de weg tot het huwelijk niet zonder meer blokkeren en raadt aan dat de kerkenraad met enkele leden van de magistraat haar ‘scherpelick sullen examineren’ en dat, als zij het examen naar tevredenheid doorstaat, de ondertrouw doorgang zal kunnen vinden.¹⁴⁶¹

Daarna volgen nog enkele bepalingen betreffende overspel, dat als een zwaar vergrijp werd gezien. Een ten opzichte van het verleden opvallende verandering was dat, terwijl naar katholieke opvatting het huwelijk onontbindbaar was, overspel als een legitieme reden voor echtscheiding werd gezien.

De bemoeienis van de kerk met het huwelijk was tweeledig. Als het gaat om de huwelijksluiting als zodanig vervulde de kerk een publieke taak. Voor het sluiten van een huwelijk, hetgeen plaatsvond in een gewone zondagse kerkdienst, bestond een vast formulier. Gaat het echter om de uitoefening van de kerkelijke tucht rond het huwelijk dan strekte die zich niet verder uit dan tot de kring van de ledematen.

Tot zover de theorie; de praktijk bleek weerbarstiger. De instructie van de afgevaardigden van de classis Brielle naar de synode van Dordrecht in 1574 bevatte maar liefst zeven *casus matrimoniales*. Verder bleek de ordonnantie van 1580 verre van volledig te zijn. De praktijk stelde de kerk dan ook voor tal van problemen die door de plaatselijke predikanten en kerkenraden, en in meerdere instantie door classes en synodes maar moesten worden opgelost. Dat gold trouwens niet alleen voor de kerk maar ook voor de magistraten ‘besonder in cleyne stedekens ende dorpen’ voor wie de huwelijksrechtspraak ook nieuwe materie was en door wie, aldus de synode van Middelburg, ‘lichtelick die echtscheydinge ter tafel ende te bedde toegelaten wort.’¹⁴⁶²

Om te beginnen werd de gereformeerde kerk geconfronteerd met vragen rond gemengde huwelijken. Daarnaast betekende de opheffing van de rechtsgeldigheid van clandestiene huwelijken nog niet dat het verschijnsel als zodanig de wereld uit was. Integendeel: de kerk werd nog lang geconfronteerd met de nasleep van de traditionele gedachte dat men alleen al op basis van wederzijds goedvinden kon samenwonen.¹⁴⁶³ Talrijk ook waren de vragen en daaruit voortvloeiende zaken rond de verboden graden. Gaf de ordonnantie alleen overspel aan als echtscheidingsgrond, in de praktijk bleek ook kwaadwillige

¹⁴⁶⁰ ACBr 22 apr. 1608. Een soortgelijk geval in Middelharnis: 6 apr. 1622.

¹⁴⁶¹ ACBr 6 apr. 1622. Dat is ook gebeurd: op 1 mei 1622 zijn Jan Huijbrechtsz., jongeman uit Doesburg en Theunkin Davits, jongedochter ‘ontrent Prage’ in Oude-Tonge gehuwd, SAGO, AHG Oude-Tonge, inv.nr. 78

¹⁴⁶² Rutgers, *Acta*, 422.

¹⁴⁶³ Elliott, *Protestantization*, 514 over de classis Dordrecht: ‘The problem never went away. (...) the number of complaints for a ‘disorderly beginning’ indicate that the mentality behind informal betrothal (namely, the couple’s consent as most critical) had not died out.’

verlating een reden te zijn om tot ontbinding van het huwelijk over te gaan. Voor het bewijzen van ‘voorgaende trouwbeloften’ en vragen rond het hertrouwen van weduwen en weduwnaren kon men evenmin terugvallen op duidelijke regels.¹⁴⁶⁴ Achtereenvolgende synodes hebben er bij de Staten van Holland op aangedrongen de ordonnantie aan te vullen dan wel te vervangen door een speciale vollediger huwelijksordonnantie. Tevergeefs, in 1647 maakten de Staten van Holland duidelijk dat het bij de Ordonnantie van 1580 zou blijven.¹⁴⁶⁵

Wat kwam er zoal in de classis aan de orde? Achtereenvolgens worden behandeld:

- bloedschande (verboden graden)
- echtscheiding
- vragen rond trouwbeloften
- hertrouwen weduwen en weduwnaren
- huwen van ongedoopten

Bloedschande

De Politieke Ordonnantie van 1580 gaf in de artikel III tot en met XIII een omschrijving van de verboden graden.¹⁴⁶⁶ Verboden waren de huwelijken tussen bloedverwanten in de rechte op- en neergaande lijn *in infinitum* evenals een huwelijk tussen (half)broer en (half)zuster. Verder mochten ooms en tantes niet huwen met neven en nichten (bedoeld wordt: kinderen van broers of zusters) en hun nakomelingen. Evenmin was het toegestaan te trouwen met stiefkinderen. Omdat man en vrouw één zijn mocht een man of vrouw niet trouwen met de bloedverwanten van zijn overleden echtgenote respectievelijk haar overleden echtgenoot. De verboden graden golden dus niet alleen ten opzichte van bloed- maar ook van aanverwanten.

Vooraf dat laatste leverde wel wat discussiepunten op.¹⁴⁶⁷ De Ordonnantie verbood, conform Leviticus 18:16, een huwelijk met de weduwe van een overleden broer of een huwelijk met de weduwnaar van een overleden zuster.¹⁴⁶⁸ Maar hoe zat het met een huwelijk van een man met de weduwe van de broer van zijn overleden echtgenote? De Ordonnantie verbood het niet maar de kerk was er toch niet voor.

Een huwelijk tussen volle neef en nicht was evenmin verboden, hoewel de kerk, blijkens een aantal synodale uitspraken, ook hiervan geen voorstander was.¹⁴⁶⁹ Toch werpt de classis geen bezwaren op bij iemand uit Nieuw-Helvoet ‘goedt, godsalich ende vroom van leven, yverich in ‘t gehoor van Gods Woordt, welke hem bereydt totte gemeenschap der kercken te begeven’ en twee keer een volle nicht (‘rechtssweerinnen’) heeft gehuwd. Ds. l’Empereur heeft er wat moeite mee, maar de classis vindt dat de man tot het avondmaal kan worden toegelaten ‘overmits het geen bloedschande is.’¹⁴⁷⁰

In de Brielse acta komen we enkele gevallen van bloedschande tegen. In Zuidland wordt gesproken van een man die met zijn stiefdochter wilde trouwen en zowel bij moeder als (stief)dochter een kind had.¹⁴⁷¹ Het is vermoedelijk dezelfde casus die de kerkenraad van den Briel als particuliere vraag aan de synode van Dordrecht in 1574 voorlegde.¹⁴⁷² Noch de reactie van de classis, noch die van de synode zijn bekend.

¹⁴⁶⁴ Over de problemen met de praktische toepassing van de bepalingen van de Ordonnantie in de jurisprudentie, zie Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 50 en 57-59.

¹⁴⁶⁵ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 57-59.

¹⁴⁶⁶ Ankum, De Smidt, *Mini-plakaatboek*, 13-18; samenvattingen bij Haks, *Huwelijk en gezin*, 39 en Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 68-71; Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 158-162.

¹⁴⁶⁷ Haks, *Huwelijk en gezin*, 40; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 68-71.

¹⁴⁶⁸ Art. X van de Ordonnantie, Ankum, De Smidt, *Mini-plakaatboek*, 16.

¹⁴⁶⁹ Haks, *Huwelijk en gezin*, 39; Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 158. Een geval in Dordt: Elliott, *Protestantization*, 515. Jensma, *Uw rijk kome*, 145, Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 419 (15 sept. 1610). Afwijzende uitspraken synodes: synode van Middelburg 1581: Rutgers, *Acta*, 446-447; part. synode van Rotterdam 1581: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden II*, 201.

¹⁴⁷⁰ ACBr 23 juli 1620.

¹⁴⁷¹ ACBr 2 juni 1574.

¹⁴⁷² Rutgers, *Acta* 209.

In 1589 vernemen we in Hekelingen van een bloedschender, die kennelijk later elders zijn geluk is gaan zoeken.¹⁴⁷³ Een geval van bloedschande met aanverwanten troffen we al eerder aan bij de predikant in Nieuwenhoorn, de Jonckheere, die bekende ‘niet vry te wesen van zyn huysvrouwe suster’.¹⁴⁷⁴ Een ander geval deed zich in 1618 voor in Nieuw-Helvoet waar een zekere Cornelis Cornelisz. de Cuijper, lidmaat aldaar, met medewerking van de predikant Reginaldus Donteclock in het huwelijk was getreden met een vrouw ‘van al te na maeschap’.¹⁴⁷⁵ De Brielse remonstrantse predikant Theophilus Rijckewaert stelde in de (remonstrantse) classis de vraag of de Cuijper

die nu ontrust zynde door den predikant, die verclaerde dat hy ongoddelycken ende tot schaede van zyn salicheyt sulck een staet beleefde, hoe die persoon tot gerustheyt synder consientie sulx aen de classe versoekende, daerinne hem sal hebben te draghen, ‘tzy oft te moeten scheyden naer scriftuerelycke wetten ‘tzy oft consent ende dispensatie hierover by de heeren Staten te versoeken.

De classis besluit de zaak voor te leggen aan de remonstranten in Leiden en Den Haag, maar daarover wordt niets meer vernomen. Pas veel later besluit de inmiddels contraremonstrantse classis desgevraagd dat zij blijft bij haar eerder genomen (in de acta niet overgeleverde) besluit dat Cuijper zijn zonde moet belijden en zich moet onthouden van het avondmaal ‘soo lange hij in deselve zonde van bloetschande is blyvende’.¹⁴⁷⁶ In 1617 komt Van Velsen, predikant in Rockanje, met een in de acta niet nader gespecificeerd geval van een voorgenomen huwelijk binnen de verboden graden. De classis geeft hem gelijk en adviseert hem de betreffende personen door te verwijzen naar de Staten van Holland of de baljuw.¹⁴⁷⁷ Zijn opvolger, Azarias Peudevin, wordt zelfs gemolesteerd omdat hij weigert iemand die in openbare bloedschande leeft als kerkmeester ‘af te lesen’. De classis vindt dat hij ‘sulcx weygerende welgedaen heeft’ en gelast hem in deze houding te ‘continueeren’.¹⁴⁷⁸

Echtscheiding

Op grond van Mattheus 19 : 9 was echtscheiding toegestaan met het recht op hertrouwen. Onder protestantse theologen was dit *communis opinio*. Verder kwam in de praktijk – en later door verschillende synodes gesanctioneerd – kwaadwillige verlating als echtscheidingsgrond voor.¹⁴⁷⁹ De echtscheiding diende door de plaatselijke overheid uitgesproken te worden. Hèt belangrijke gevolg van een officieel uitgesproken echtscheiding was het recht op hertrouwen, in elk geval voor de onschuldige partij. Vaak was dat ook het motief om de schepenbank een rechtsgeldige uitspraak te ontlokken.

Overspel en kwaadwillige verlating gingen vaak hand in hand. De vrouw van ouderling Mertten Thonisz. uit Ooltgensplaat, Jacomynten, was er vandoor gegaan met een collega-ouderling, Govaert Jacobsz., ‘seer scrickelycke ergernisse’ gevende. Toen anderhalf jaar later Mertten advies vroeg aan de classis over wat hem te doen staat ‘naerdien dat syn gelegenheyt vereyscht niet altyt alleen te blyven’ antwoordde de classis hem ‘dat hy redene genoeg heeft in Godts Woort gefondeert om haer absolutelyck te verlaten ende een

¹⁴⁷³ ACBr 21 aug. en 9 okt. 1589. Notaeus moet een brief schrijven aan de kerk van Gouda om hem van het avondmaal te weren, zolang hij nog niet met de kerk van Hekelingen is verzoend; later blijkt echter dat de man ‘geen seker woenstede en heeft’ (ACBr 1 mei 1590).

¹⁴⁷⁴ Zie hiervoor.

¹⁴⁷⁵ ACBr 24 apr. 1618. Verdere details over de ‘maeschap’ worden niet vermeld.

¹⁴⁷⁶ ACBr 10 apr. 1619.

¹⁴⁷⁷ ACBr 26 juni 1617.

¹⁴⁷⁸ ACBr 23 juli 1620.

¹⁴⁷⁹ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 73-75; Haks, *Huwelijk en gezin*, 178 (die er even verder op wijst dat de Ordonnantie trouwens officieel alleen maar overspel als echtscheidingsgrond erkende: *ibidem*, 180). De synodes spraken van ‘malitieuze desertie’, Roodenburg, *Onder censuur*, 362. Evenzeer in classis Dordrecht: Elliott, *Protestantization*, 516-517.

ander te trouwen'. Wel voegde de classis er aan toe dat hij eerst bij de wereldlijke overheid een scheidingsprocedure aanhangig moest maken.¹⁴⁸⁰

Als in Nieuwenhoorn een samenwonend paar, waarvan de vrouw al zeven jaar door haar echtgenoot is verlaten, een kind heeft gekregen en wil trouwen, dan staat de classis dit pas toe als de overheid eerst bij rechtsgeldige acte heeft vastgelegd 'haer van te voren 7 jaren van haer man verlaten te zyn geweest'.¹⁴⁸¹

Een zelfde lijn volgt de classis in het geval van een vrouw uit Spijkenisse die al 16 jaar door haar man in de steek is gelaten en door een andere man weer ten huwelijk is gevraagd. De classis adviseert Vossius, de predikant, zich te wenden tot de magistraat, die 'sulcke trouwe toestaen' zal, waarna hij het huwelijk zal mogen sluiten.¹⁴⁸²

Hoewel het de magistraat is die de echtscheiding uitspreekt, vraagt men doorgaans toch eerst het advies van de kerkenraad en eventueel nog van de classis. Pas dan verwijst de kerkenraad of de classis naar de overheid.¹⁴⁸³

Vragen rond trouwbeloften

De uitwisseling van trouwbeloften (verloving) vormde een rechtsgeldige overeenkomst waarvan de nakoming juridisch kon worden gevorderd.¹⁴⁸⁴ Anders dan bij het fenomeen van de clandestiene huwelijken vormde de vrijwillige bijslaap niet meer de basis van een rechtsgeldig huwelijk noch de plicht tot trouwen.¹⁴⁸⁵ De basis van het aangaan van een huwelijk was de verloving en alleen bij onderling goedvinden kon die worden ontbonden. Eenzijdige ontbinding kon alleen bij gewichtige redenen zoals onkuisheid van één van de partijen. Het feit echter dat aan trouwbeloften geen vormvereisten waren verbonden maakte een vordering tot nakoming in bewijsrechtelijk opzicht lastig.¹⁴⁸⁶

De classis is meermalen met vragen rond trouwbeloften geconfronteerd. In de zomer van 1574 kwam de Heenvlietse predikant Jacobus Orphanus met een vraag over 'een meijdt die beslapen waire van een cnecht, dewelcke sij seide dat hair beloofte hadde gedaen'. De classis onthoudt zich van een oordeel en antwoordt dat de vrouw dit maar aan de wereldlijke rechter moet voorleggen.¹⁴⁸⁷

Is er sprake van meerdere trouwbeloftes dan gaat de eerste belofte voor en waren latere trouwbeloftes, die gedaan zijn terwijl de eerdere nog geldig waren, nietig. Zo had een weduwe uit Zwartewaal zich verloofd met een man die zich echter terugtrok. De vrouw verloofde zich daarop met een ander. Inmiddels stierf de eerste verloofde en de vraag was nu of zij (die kennelijk al weer een derde op het oog had), gebonden was aan de beloften aan de tweede man. De classis stelt dat de tweede belofte van 'nul ende van ghender werden' was.¹⁴⁸⁸ Bijna een halve eeuw later volgde de classis dezelfde lijn tegenover een vrouw uit Oude-Tonge.¹⁴⁸⁹ Haar man was naar Oost-Indië vertrokken en was nauwelijks zes weken weg of zij verloofde zich met een zekere Hans van der Straten. Ook deze Hans vertrok naar Oost-Indië waarna de vrouw zich

¹⁴⁸⁰ ACBr 24 apr. 1597, 12 okt. 1598.

¹⁴⁸¹ ACBr 8 aug. 1607.

¹⁴⁸² ACBr 16 juli 1602. Een soortgelijk geval (1622) van een verlaten vrouw, wier man zelfs 14 jaar tevoren in een klooster was ingetreden bij: Roodenburg, *Onder censuur*, 369. Ook hier moest eerst de magistraat worden ingeschakeld.

¹⁴⁸³ In classis Dordrecht: Elliott, *Protestantization*, 517.

¹⁴⁸⁴ Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 77-84.

¹⁴⁸⁵ Part. synode van Rotterdam 1605: 'De synodus en can niet verstaen, dat een vrij ongehillickte persoon gehouden sal wesen te trouwen een dochter, die hij beslapen heeft', Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 237. Zie ook Elliott, *Protestantization*, 511, die hierbij een preek van Johannes Becius aanhaalt: 'Sleeping together does not form the basis of a marriage: promises and consent do.' De belofte, met onderpand bezegeld, bood meer juridische zekerheid dan de bijslaap, Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 111.

¹⁴⁸⁶ Over de rechtspraktijk in de 17^e eeuw: Haks, *Huwelijk en gezin*, 119-125; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 177-189.

¹⁴⁸⁷ ACBr 15 juli 1574.

¹⁴⁸⁸ ACBr 13 sept. 1574.

¹⁴⁸⁹ ACBr 6 sept. 1622.

verbond aan een derde ‘metten welcken sy versoeckt getrouwt te worden’. Haar eerste man was, zo beweerde zij, dood en was ‘in Oostindien den hals afgesneden’. Zij zou dit met brieven kunnen bewijzen maar uit het register van de Verenigde Oostindische Compagnie bleek daarvan niets. Gevraagd: het advies van de classis. Die redeneerde dat de belofte aan de tweede man in het spel, Hans van der Straten, ‘geen belofte en can wesen, alsoo de man doen noch leefde’. Zij was dus vrij om met de derde te trouwen mits zij in staat was uit het register van de Compagnie ‘blyck ende sekerheyt’ te geven van de dood van haar eerste echtgenoot.¹⁴⁹⁰

Waren trouwbeloften nog, eventueel met tussenkomst van de rechter, te ontbinden, anders lag dit met de ondertrouw, zelfs niet met wederzijdse instemming. In Ooltgensplaat wilde een paar, waarvan het huwelijk al werd afgekondigd, voor een notaris de huwelijksbeloften herroepen. Volgens de classis kunnen ze echter alleen ‘wettelick gescheyden worden by de magistraet’.¹⁴⁹¹ Minder consistent handelde de classis toen zich in Dirksland (ook in 1619) een geval voordeed waarbij de bruidegom de huwelijksafkondigingen wilde laten stoppen omdat ‘zijn ondertroude bruijt haerselven voor datum van deselve niet eerlyc en heeft gedraegen’. De kerkenraad onderbrak inderdaad de afkondigingen maar vroeg toch nader advies aan de classis. De classis verwees nu niet, zoals men zou denken, naar de magistraat maar steunde de kerkenraad en droeg hem tevens op maar eens met de vader van de bruidegom te gaan praten die, naar het scheen, niet eens in het voorgenomen huwelijk was gekend. Pas daarna moet de bruidegom bewijs van zijn bewering worden gevorderd.¹⁴⁹²

Hertrouwen weduwen en weduwnaren

Hoewel de Bijbel niets zegt over de termijn die weduwen of weduwnaren in acht zouden moeten nemen voor een eventuele hertrouw was de gereformeerde kerk toch van oordeel dat een zekere wachttijd (‘treurtijd’) wel betamelijk was. De vroege synodes stelden daarvoor een termijn van vier en een halve maand.¹⁴⁹³ Beriep de Dordtse synode zich nog op ‘keijserlicke rechten’ (vermoedelijk een verwijzing naar het Eeuwig Edict van 1540), de Middelburgse synode hanteerde voor de weduwen het argument van de eerbaarheid en de ‘burgherlicke onderscheijdinghe der gheslachten’. Latere synodes noemden dit motief eveneens maar zonder daaraan nog een termijn te verbinden.

Zelfs de stadhouder van de baljuw van Putten moest er aan geloven. Hij kwam in 1604 zijn beklag doen over de predikant van Spijkenisse, Vossius, die hem de huwelijksafkondigingen had geweigerd ‘overmits syn gelovede te onlanx weduwe geweest is’.¹⁴⁹⁴ De classis steunde echter de predikant. Toch werden er geen al te strakke termijnen gehanteerd. Steyaert, predikant in Hekelingen, kwam met het geval van een vrouw die ruim drie maanden (14 weken) weduwe was en wilde hertrouwen. De classis adviseerde hem de vrouw te vermanen ‘dat d’eerbaerheyt wel vereyscht dat se noch 14 daghen ofte een maent vertoeve’ maar mocht hij haar niet kunnen overtuigen ‘dat hy hen dan d’ondertrouwe sal afnemen’.¹⁴⁹⁵

Huven van ongedoopten

Op 26 juli 1593 stelt de classis de gravamina vast voor de komende particuliere synode die in dat jaar in Brielle gehouden zal worden. Eén daarvan luidt:

¹⁴⁹⁰ De Amsterdamse kerkenraad volgde exact dezelfde lijn, zie Roodenburg, *Onder censuur*, 283-284.

¹⁴⁹¹ ACBr 23 okt. 1619.

¹⁴⁹² ACBr 18 juni 1619.

¹⁴⁹³ Synode van Emden 1571, bijz. vragen nr. 19, synode van Dordrecht 1578, art. 89, synode van Middelburg, art 56, Rutgers, *Acta*, resp. 101, 255, 396. Zie Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, 168-170; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 75.

¹⁴⁹⁴ ACBr 9 juni 1604.

¹⁴⁹⁵ ACBr 29 apr. 1620.

‘oft men niet en sal aenhouden dat die ongedoopte die hen ten houwelijk willen begeven bij die van de magistraet oock niet en sullen getrouwt werden, so wel als bij de kerckendienaren, bist dat sij het sacrament des doopsels ontfangen hebben.’

Het staat er niet zo letterlijk, maar het gaat uiteraard om huwelijken tussen doopsgezinden dan wel huwelijken tussen gedoopten en wederdopers. Dat laatste lag vermoedelijk nog gevoeliger dan huwelijken met en tussen aanhangers van de andere gezindten dan de wederdopers. Het was ook de classis Brielle die de problematiek van gemengde huwelijken voor het eerst aan de orde stelde op de synode van Dordrecht in 1574.¹⁴⁹⁶ De synode plaatste zich toen op het standpunt dat predikanten, na vermaning, dergelijke huwelijken kunnen sluiten ‘dewijl het openbaer trouwen politisch’ is.¹⁴⁹⁷ De vraag betrof een huwelijk van een lidmaat met iemand die ‘papist, doops ofte werlts ghesint’ is.¹⁴⁹⁸ Daarna is het standpunt van de gereformeerde kerk gaan schuiven voor zover het betreft een huwelijk met een ongedoopte. Toen in 1586 de Haagse synode zich boog over de vraag of een gedoopte met een ongedoopte zou mogen trouwen gaf de synode te kennen dat ‘zulks niet geraaden is’ aangezien een ongedoopte door zijn of haar verwerping van deoop niet kan worden gerekend in het ‘verbond Gods’, een standpunt waarnaar op de particuliere synode van Dordrecht nog eens werd verwezen.¹⁴⁹⁹ De inmiddels uitgevaardigde Politieke Ordonnantie van 1580 verbood een huwelijk met een ongedoopte niet, anders gezegd: een dergelijk huwelijk was wettelijk toegestaan. Vanaf de particuliere synode te Leiden in 1592 gaat men daarom pleiten om op dit punt de ordonnantie aan te vullen.¹⁵⁰⁰ De particuliere synode te Brielle in 1593 gaat nog een stapje verder: ongedoopten zouden zelfs ten overstaan van de overheid niet mogen huwen.¹⁵⁰¹

Zoals hiervoor al bleek, bleef de overheid doof voor pleidooien om de Ordonnantie van 1580 aan te vullen dan wel te vervangen. Daar komt bij dat ook binnen de gereformeerde gelederen niet volledig eenduidig werd gedacht aangaande dit onderwerp. In 1603 komt de Dordtse predikant Johannes Becius met een geschrift voor de dag waarin hij betoogt dat ongedoopten voor de magistraat kunnen trouwen.¹⁵⁰² Het stuk komt tijdens de particuliere synode te Brielle in 1603 op tafel. Weliswaar is het door degenen die het gelezen hebben ‘als goet geaprobeert ende van den sijnnodi goet ende schriftmatisch bekennt’ maar omdat sommigen ‘contrarie gevoelen’ wordt het niet in druk uitgegeven.¹⁵⁰³ Argumenten pro en contra worden verzameld.¹⁵⁰⁴ In 1606 besluit de particuliere synode te Gorinchem voorlopig de

¹⁴⁹⁶ Rutgers, *Acta*, 201-202, een van de vraagpunten in de instructie voor de afgevaardigden van de classis Brielle.

¹⁴⁹⁷ Rutgers, *Acta*, 161.

¹⁴⁹⁸ In deze regio zal het dan vooral om doopsgezinden gaan. Van Deursen stelt, sprekend over de vele ongedoopten in Holland, dat de calvinisten twee grote mededingers hadden: katholieken en doopsgezinden, Van Deursen, *Bavianen en slijkgeznen*, 141. Van katholieken ondervond de gereformeerde kerk in deze regio geen concurrentie; van de doopsgezinden des te meer. Daarnaast waren er nog andere categorieën van ongedoopten: kinderen van soldaten, van personen met rondreizende beroepen e.d.

¹⁴⁹⁹ Resp. Rutgers, *Acta*, 510-511, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 375-376. Zelfde visie op part. synode Rotterdam 1594 (Reitsma en Van Veen, *ibidem* III, 108, 25), ‘profanatie des verbondts Gods’, part. synode Leiden 1600 ‘tot verijdelinghe des verbondts Gods, wechneeminghe der lijvрей des christendoms ende approbatie des wederdoops, ende worden alsulcke meerderdeels bij den magistraten ghesolemnizeert’ (*ibidem* III, 150).

¹⁵⁰⁰ Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 427. Nog eens herhaald door part. synode Delft 1596 (*ibidem* III, 73), part. synode Schoonhoven 1597 en genoemd onder de ‘disorderen in den lande te beteren’ (*ibidem* III, 88), part. synode Dordrecht 1598 (*ibidem* III, 108, 119), part. synode ‘s-Gravenhage 1599 (*ibidem* III, 134).

¹⁵⁰¹ Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 9. Terwijl de mogelijkheid om te huwen voor de magistraat toch was bedoeld om niemand in gewetensproblemen te brengen. Een parallelle ontwikkeling in de classis Edam: Geudeke, *Classis Edam*, 128.

¹⁵⁰² Over Johannes Becius: NNBW I, 267-269, BLGNP II, 50-52.

¹⁵⁰³ Part. synode Brielle, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 204, ook al een jaar eerder: part. synode Schiedam 1602, *ibidem* III, 191 en 195.

¹⁵⁰⁴ Part. synode Woerden 1604, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 215; part. synode Rotterdam 1605, *ibidem* III, 231.

oude lijn van de synode te 's-Gravenhage van 1586 aan te houden en de kwestie over te laten aan een generale synode.¹⁵⁰⁵ Ook de classis Brielle wil zich in het stuk van Becius verdiepen en vraagt om een kopie maar van een standpuntbepaling door de classis is verder niets bekend.¹⁵⁰⁶

Binnen het doperdom vormden de volgelingen van David Joris een aparte groep. Van der Heijden stelt dat men vooral in Den Briel gekant was tegen huwelijken van lidmaten met Davidjoristen.¹⁵⁰⁷ Of dat nu een speciaal Brielse eigenaardigheid was, laten we hier maar in het midden, een feit is wel dat zich daar rond 1600 een geval voordeed van een huwelijk tussen een sympathisant van het Davidjorisme, Jacob Janssen van Velsen, en Godelieve Bogaert, een zuster van de Haarlemse predikant Johannes Bogaert. De kerkenraad van Den Briel verzette zich tegen dit huwelijk daar Van Velsen iets gezegd had 'streckende tot faveur ende prijs van Davidt Jorisz.'¹⁵⁰⁸ Ds. Bogaert had zijn aanstaande zwager daarop onder handen genomen waarop Van Velsen hem 'eenighe schriftelijke bekentenisse syns ghelooffs' had doen toekomen. De Brielse kerkenraad volhardde echter in zijn weigering waarop Bogaert de zaak bij de particuliere synode aanhangig maakte.¹⁵⁰⁹ Met enige tegenzin (de classis Brielle was immers de eerst aangewezen om deze casus te behandelen) boog de synode zich over deze kwestie 'sonder prejuditie des classis van den Briel'. De synode, overtuigd dat Van Velsen 'der secte van Davidt Jorisz. toegedaen' was, weet ook niet beter te doen dan Bogaert te antwoorden zijn zuster Godelieve ernstig te vermanen 'wat sij voor een persoon by der handt soude nemen.' Maar als zij dan toch het huwelijk wil doorzetten en het paar (met medewerking van de Haarlemse kerk) in ondertrouw gaat, dan zou de Brielse kerk er het best aan doen het 'geven der proclamatie' niet te weigeren.¹⁵¹⁰

DISCIPLINERING OP PLAATSELIJK NIVEAU

Zondagsrust

De synode van Dordrecht (1574) had de classes opgedragen bij de overheid er op aan te dringen 'het coopen, vercoopen, drincken, arbeijden, wandelen etc., insonderheijt des sondaechs tewijle men predickt' te verbieden.¹⁵¹¹ Volledige zondagsrust is in deze periode niet het ultieme doel van de kerk geweest; de algemene teneur, aldus Van Deursen, is 'dat beperkingen en verboden slechts gelden voor de duur van de kerkdienst.'¹⁵¹² Zo gaat de synode van Leiden van 1600 niet in op het ingebrachte verzoek er bij de overheden op aan te dringen op zon-, vast- en biddagen 'simpelick te verbieden het rijden ende varen met schuijten of waghennen'. Alleen het 'tappen onder den predicacien om drinckghelagen te houden ende besonder op den vast ende bidtdagen' wordt als strijdig met Gods gebod gezien.¹⁵¹³ Verder gold algemeen het principe dat binnen de grens van de versheid van etenswaren de verkoop ervan was toegestaan.

De calvinisten sloten op dit punt naadloos aan op de reeds bestaande legislatieve tradities. In 1527 kregen de Voornse boeren van de Utrechtse bisschop speciale toestemming om het graan, bestemd voor de maandagse markt in Brielle, op zondag na de mis te vervoeren.¹⁵¹⁴ De aanvullende keuren van Stad aan

¹⁵⁰⁵ Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 244 en 248. Idem part. synode Delft 1607, *ibidem* III, 263; part. synode Dordrecht 1608, *ibidem* III, 281; part. synode Delft 1618, *ibidem* III, 301.

¹⁵⁰⁶ ACBr 6 aug. 1608.

¹⁵⁰⁷ Van der Heijden, *Huwelijke in Holland*, 66. Over het *Nachleben* van David Joris: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 323-325.

¹⁵⁰⁸ Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 169.

¹⁵⁰⁹ Part. synode Gouda 1601, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 169-170.

¹⁵¹⁰ Het jaar daarna beklaagt de Brielse kerkenraad, die in haar weigering volhardde, zich bij de part. synode van Schiedam over het besluit van de vorige synode. De synode van Schiedam schuift de kwestie van het huwen van Davidjoristen echter op de lange baan, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 189.

¹⁵¹¹ Rutgers, *Acta*, 144.

¹⁵¹² Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 27.

¹⁵¹³ Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 151.

¹⁵¹⁴ De Jong, *Hellevoeterland*, 64.

het Haringvliet, vastgesteld in 1553, verboden het verrichten van handwerk op zon-, feest- en andere heiligendagen. Niemand mag op die dagen ‘backen’ en vrouwen mogen geen ‘kleeren wasschen noch bleeken.’¹⁵¹⁵ Geervliet kent een keur tegen het openhouden van kroegen op zondagen of bededagen alsmede tegen het kaatsen of spelen onder het sermoen.¹⁵¹⁶ In Zuidland gaat men nog een stap verder: de in 1550 hernieuwde keur verbiedt niet alleen het drinken, tappen, kaatsen en dobbelen tijdens de hoogmis maar ook het werken op de heilige dagen (waaronder de zondag) behalve in de oogstmaand.¹⁵¹⁷ Nergens komt de continuïteit tussen voor- en nareformatorische periode sterker tot uitdrukking dan in de ‘Willeceure van Dircxlandt’, laatstelijk bevestigd door Filips II in 1558. Hier treffen we de regel aan dat ‘geen waert ofte waerdinne eenigh bier oft wijn tappen oft eenige dranckers oft gelagen setten’ op zon- en heiligendagen ‘onder de hoogmisse ende onder ’t sermoen’ en daarbij zijn in het handschrift van deze keur de woorden ‘hoogmisse ende onder ’t sermoen’ tussen haakjes geplaatst en is daarboven het woord ‘predicatie’ geschreven.¹⁵¹⁸ Elders in het handschrift, waar het gaat over het ‘caetsen, bollen, balslaen oft eenigh spel oft tuyserie (...) taerlingen oft mit kaerten’, is dezelfde tekstuele ingreep toegepast. Op de valreep van de overgang naar de Opstand (12 oktober 1570) wordt door de magistraat van Goedereede een verbod uitgevaardigd om koophandel te drijven alsmede bier te tappen en te verkopen ‘alsoelanghe als de predikatie geduyrende (...)’ Gelukkig is van dit verbod ‘uytgesondert den reysenden man hem te gerieven ende sijn natuerlijcken dorst te laven.’ Het verbod geldt ‘soewel in ’t Oudorp als hier binnen deser stede.’¹⁵¹⁹ Twee jaar tevoren was Brielle al met een soortgelijk verbod voorgegaan. Op zon- en ‘heyliche’ dagen mocht van ’s morgens 9 tot ’s middags 2 uur geen handel plaatsvinden. De tappers moesten zich tijdens de hoogmis tot 11 uur rustig houden, terwijl tot hetzelfde tijdstip het ‘in die doelen schieten ofte in ’t caetspel spelen ofte upte straeten caetsen ofte met de bollen rollen’ evenmin was toegestaan.¹⁵²⁰

Welke bemoeienissen heeft de classis Brielle met dit onderwerp gehad? Om te beginnen was de zondag voor de classis zelf geen belemmering om, als dat zo uitkwam, classicaal werk te verrichten. Het gebeurde niet veel (het gaat om slechts drie vergaderingen tussen 1578 en 1606) en het betrof ook altijd extraordinaire vergaderingen.¹⁵²¹ Toch wordt uit de acta niet duidelijk dat het zou moeten gaan om spoedeisende zaken. Een door de Brielse predikant Rijckewaert uitgevoerde commissie inzake de Heilige-geestgoederen in Nieuw-Helvoet werd eveneens op zondag uitgevoerd en *en passant* gecombineerd met een kerkvisitatie en wellicht ook met een preekbeurt.¹⁵²² Het gebeurde wel meer dat een zondagse preekbeurt door een predikant van buiten de gemeente werd aangegrepen als een goede gelegenheid voor een visitatie.¹⁵²³ Trouwens: het was ook niet ongebruikelijk dat de kerkenraad op de zondag na de kerkdienst vergaderde of een lidmatenvergadering belegde.¹⁵²⁴

¹⁵¹⁵ Van der Gouw, ‘Rechtsbronnen Stad aan ’t Haringvliet’, 90.

¹⁵¹⁶ Pols, ‘Oudste rechten van de stad Geervliet’, 80. Volgens Pols riekt deze bepaling ‘te zeer naar den tijd van de zegepraal van het protestantisme om haar niet te houden hetzij voor een latere invoeging, hetzij voor een omwerking eener oudere keur tegen het verstoren der rust op Zondagen en heilige dagen of onder de heilige misse.’

¹⁵¹⁷ Van der Gouw, ‘Keuren van Drenkwaard (Zuidland)’, 22-23.

¹⁵¹⁸ Pols, ‘De ambachtsheerlijkheid van Dirksland’, 278.

¹⁵¹⁹ Pols, ‘De rechten der stad Goedereede’, 352.

¹⁵²⁰ De Jager, *De middeleeuwse keuren der stad Brielle*, 405-406.

¹⁵²¹ ACBr 16 feb. 1578, 22 aug. 1593 en 30 juli 1606 (er van uitgaande dat de datering correct is). Op de extraordinaris vergadering verschenen alleen de predikanten van Brielle en van enkele nabij gelegen gemeenten.

¹⁵²² ACBr 31 juli 1605.

¹⁵²³ Bijvoorbeeld te Zuidland op zondag 6 feb. 1600 over de wijze van verkiezing van ouderlingen, ACBr 31 jan. 1600.

¹⁵²⁴ Zoals in Oude Tonge op zondag 29 aug. 1604 naar aanleiding van het beroep op David Timmerman van de gemeente van Schoonhoven, SAGO, AHG Oude Tonge, inv.nr. 78. Op zondag 13 juni 1610 vergaderen de lidmaten van Oude Tonge voor de verkiezing van een ouderling en diaken. De kerkenraad

Tot het eind van de 16^e eeuw kwamen er overigens geen klachten over de ontheiliging van de ‘sabbat’ bij de classis ter sprake.¹⁵²⁵ Wel had de classis kennelijk aanleiding om het plakkaat op de zondagsheiliging dat de Staten van Holland op 10 maart 1594 hadden uitgevaardigd nog eens nadrukkelijk onder de aandacht van de baljuw van Putten te brengen om deze af te laten lezen ‘opdat de sabbatten ende andere insolentien sullen geweert worden.’¹⁵²⁶ In Nieuw-Helvoet werd eens de schout vanaf de preekstoel gemaand ‘dat hy de clappaerts buyten der kercken staende, zoude ghebieden van daer te gaen’, een aansporing echter waarvan de man niet gediend was.¹⁵²⁷

Het aantal klachten over ontheiliging van de zondag door lidmaten is echter uiterst beperkt. In 1606 klaagt Johannes Vossius, predikant in Spijkenisse dat één van zijn ouderlingen, ‘een cleermaker van zyn ambacht, gaet wercken op vast- ende bitdagen ende oock op sondagen, het d’welc ergernisse geeft.’¹⁵²⁸ Enige behoedzaamheid bij dit getuigenis is wel op haar plaats want tussen Vossius en zijn kerkenraad boterde het eigenlijk nooit en de acta wekken bepaald niet de indruk dat de schuld daarvan eenzijdig moet worden gezocht bij de Spijkenisser kerkenraad. Daarna blijft het echter stil op dit gebied; pas in 1619 krijgt de remonstrantse predikant van Stad aan het Haringvliet, Johannes de Vries, in de *capita accusationum* voor de voeten geworpen dat

‘hij den sabbath des Heeren met groote ergernisse opentlyc heeft ontheylicht, soo dat hij selfs over dit feyt van den schoutet is bekeurt’

maar de tegen hem uitgesproken sententie beperkt zich uitsluitend tot zaken die de leer aangaan. Maar deze gevallen betreffen een kerkenraadslid en een predikant. Daar legde men misschien de lat wat hoger dan voor een gewoon kerklid. En al wordt nog in 1619 in de ingediende gravamina voor de synode geklaagd over ‘de profanatie die geschieden door coopen ende vercoopen, ryden ende mennen, dorschen ende clotten, het malen van meulens ende in somma allerhande slaevachtige wercken om tydelyc gewin wille’, een zevendaagse werkweek was, zeker in de oogsttijd op het platteland, een maatschappelijk gegeven, waar de kerk niet omheen kon.

Zolang de plaatselijke gemeenten zich beperkten tot het houden van één kerkdienst per zondag (de ochtenddienst wel te verstaan) bleef de regelgeving betreffende de zondagsrust ook doorgaans beperkt tot de ochtend.¹⁵²⁹ Tegen het eind van de 16e eeuw kwam echter - zij het met moeite - ook de middagdienst in zwang.¹⁵³⁰ In 1599 werd Balthasar van Doorne, predikant in Middelharnis, vermaand ‘des namiddaechs in zyn kercke te prediken gemerct ‘tselve in ’t gansche eylant gedaen wort ende syn plaetse niet de minste van allen en is’.¹⁵³¹ Korte tijd later moest Balthasar melden dat de middagdienst ‘duer faute van gehoor bij advys van den kerckenraet naergelaten’ was.¹⁵³² De classis accepteerde het excuus van Balthasar maar besloot toch meteen dat ‘de predicatie naermiddach in allen kercken sal gedaen’ terwijl in de vergadering daarna werd bepaald dat in de middagdienst uit de Heidelbergse catechismus zou worden gepreekt.¹⁵³³ In hoeverre de middagdienst in de jaren daarna ook daadwerkelijk overal en altijd werd gehouden laat zich

van Spijkenisse besloot in 1619 voortaan op ‘den eersten sabbath in der maent’ te vergaderen, SAVPR, AHG Spijkenisse, inv.nr. 1, pag. 29.

¹⁵²⁵ De classis Dordrecht benadert de classes van Brielle en Delft om gezamenlijk bij de Staten aan te dringen op een ‘gemeine politieordnugh’, Van Dooren, *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 59 (2 sept. 1578). In de Brielse acta komt dit niet terug.

¹⁵²⁶ ACBr 19 sept. 1594.

¹⁵²⁷ ACBr 16 nov. 1605.

¹⁵²⁸ ACBr 31 okt. 1606.

¹⁵²⁹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 29.

¹⁵³⁰ Synode van Den Haag in 1586, Rutgers, *Acta*, 501. In de classis Dordrecht werden op enkele uitzonderingen na in 1629 nog geen zondagmiddagdiensten gehouden, Elliott, *Protestantization*, 469.

¹⁵³¹ ACBr 27 apr. 1599. In dezelfde vergadering wordt ten aanzien van Korendijk ook gesproken over ‘de sondaechsche achternoens predicatie’.

¹⁵³² ACBr 21 juni 1599.

¹⁵³³ ACBr 16 aug. 1599.

uit de acta niet afleiden, feit is wel dat de synode van Dordrecht in 1619 bepaalde dat ‘alomme ten plattenlande tweemaal des sondaeghs sal worden gepredickt’. De classis bepaalde in dat kader ook dat doopdiensten en huwelijksbevestigingen niet meer ’s morgens maar na de middag zouden worden gehouden zodat de middagdienst in elk geval niet meer werd gehinderd door doop- en bruiloftsmaaltijden.¹⁵³⁴

Een tweede kerkdienst in de middag betekende dus ook meer behoefte aan zondagsrust.¹⁵³⁵ Zo zou de classis graag zien dat kermessen, die weliswaar niet helemaal kunnen worden afgeschaft, dan toch tenminste op de zondag aan banden werden gelegd.¹⁵³⁶ De baljuwen van Voorne en van Putten worden verder nog aangesproken op de hinder voor de kerkdiensten, voortvloeiend uit zondags vermaak zoals ‘caetsen, balslaen, ryden, mennen etc.’ Beide baljuwen zegden de classis toe zich in te spannen om te bewerkstelligen dat de kerkdiensten ‘sonder verhinderen’ voortgang zouden kunnen vinden.¹⁵³⁷ Over het antwoord op de vraag in hoeverre deze interventies ook werkelijk effect sorteerden valt echter met de huidige stand van de kennis weinig te zeggen.¹⁵³⁸

Van puriteinse invloed op de zondagsviering is dan ook nog absoluut geen sprake. Ds. Pylus van Ooltgensplaat verdiende wat bij door zelf geteelde groente te verkopen. In de daarover ingediende klacht staat dat hij dat deed ‘ook op den sabbath’. En wat zeggen zijn collega’s uit de classis hierover? Pylus zal worden vermaand ‘dat sulcke vercoopinghe, soo veel moghelyck is, op den sabbath niet en geschiede’; van een absoluut verbod is dus geen sprake.¹⁵³⁹

En zoals eerder gezegd, is in feite, blijkens de eerder aangehaalde regelgeving in de eerste halve eeuw van de gereformeerde kerk, geen sprake van calvinisering van de zondagsviering maar van voortzetting van al tijdens de katholieke periode bestaand of ingezet beleid.¹⁵⁴⁰ De daarbij gehanteerde stelregel is, dat men zich op de zondag dient te onthouden van ‘alle sodanige vermaeckingen die den godsdienst verhinderen’ zonder te ‘willen drijven al te groote precijshyeyt, smaeckende na de jootsche superstitionen’, aldus de particuliere synode van Rotterdam in 1621.¹⁵⁴¹

Rederijkers

Viel het aantal klachten over de ontheiliging van de zondag dat de classicale vergadertafel bereikte nogal mee, één van deze klachten hebben we nog niet gememoreerd. In 1599 brengt Carel van den Broecke, predikant in Ooltgensplaat, naar voren dat de ‘sabbaten grootelycx geprophaneert worden door de cramers, lapsalvers ende rethorykers’.¹⁵⁴² Die laatstgenoemde groep trekt nu onze aandacht.

De rederijkers hebben in de eerste helft van de 16^e eeuw een belangrijke rol gespeeld in de verspreiding van hervormingsgezinde ideeën en bij de bevolking de ontvankelijkheid daarvoor bevorderd.¹⁵⁴³ Dezelfde mr. Dirck Cock, die de Brielse schoolkinderen had besmet met het Calvinisme, liet zijn leerlingen

¹⁵³⁴ ACBr 22 okt. 1619. Zie ook het gravamen van de classis op 18 juli 1619.

¹⁵³⁵ ‘Die twee zijn elkaars consequentie, kerkdienst en rust’, aldus van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 27.

¹⁵³⁶ ACBr 29 juni 1621, aangezien de kermessen ‘grootelycks strecken tot prophanatie van de sabbatthen’.

¹⁵³⁷ ACBr 19 okt. 1621 en 5 apr. 1622. In 1619 klaagt de classis nog over schouten en secretarissen die opzettelijk tijdens de kerkdienst dijschouw laten houden om het volk uit de kerk te houden, ACBr 3 sept. 1619.

¹⁵³⁸ Elliott spreekt van een ‘almost total failure of the Reformed to realize a minimal observance of the Sunday’, *Protestantization*, 480; woorden van gelijke strekking: *ibidem*, 487.

¹⁵³⁹ Zie hierna pag. CCXXXI. Rapport d.d. 12 mei 1620 van de classicale commissie in SAVPR, AC Brielle, inv.nr. E131, nr. 152. Het instellen van die commissie: ACBr 28 apr. 1620.

¹⁵⁴⁰ Zondagsheiliging was evenmin een exclusief calvinistisch streven, ook katholieke kerkelijke gezagsdragers legden op dit gebied de nodige ijver aan de dag, zoals bij voorbeeld de Antwerpse bisschoppen, De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 353. De Mooij plaatst de zondagsheiliging in het bredere kader van het in de 16^e eeuw in Europa ingezette ‘beschavingsoffensief’, *ibidem*, 351. Zie over dit onderwerp ook Geudeke, *Classis Edam*, 425-443, Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 270-282.

¹⁵⁴¹ Knuttel, *Acta particuliere synoden Zuid-Holland – 1621-1633*, 22.

¹⁵⁴² ACBr 27 apr. 1599.

¹⁵⁴³ Knappert, *Onstaan en vestiging protestantisme*, 132-137, Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 105, 270-273.

batementsspelen opvoeren.¹⁵⁴⁴ Talrijk zijn dan ook in de voorreformatische tijd de berichten over problemen tussen rederijders en de kerkelijke en wereldlijke overheden.¹⁵⁴⁵ In Den Briel maken leden van de rederijderskamer 'De Vreuchdebloem' op de vastenavond van 1567 de mis en de verering van St. Rochus belachelijk.¹⁵⁴⁶

De betekenis van de rederijders voor het uitdragen van de nieuwe ideeën werd door de calvinisten wel ingezien en erkend maar toch konden zij de rederijders bepaald niet zien als een soort voorlopers of medestanders.¹⁵⁴⁷ De rederijderskamers oogstten geen enkele waardering vanuit de kringen van de gereformeerde kerk. De vraag 'of een ledemaet der gemeijnte mach een camergenoot der rethoryckers zyn ende oock helpen spelen' werd in de classis simpelweg met 'neen' beantwoord.¹⁵⁴⁸ De synode van Dordrecht van 1578 liet een afkeurend geluid horen over het spelen van 'gheestelicke comedien en tragedien' omdat

'dese gewoonte noyt in de Israelitische ofte Apostolische Kercke gheweest is ende vele ongeschicktheden daeruit volgen ende het oock openbaer is dat de facteurs derselver dickwils de fundamenten der christelicker religie niet ghenoech verstaen, waeruit met recht ghevreest wordt dat vervalschinghe der leere soude moghen volgen, dewijle het oock is een ontheylighinghe van het Woordt Gods (...)'.¹⁵⁴⁹

Latere synodes namen eveneens een afwijzende houding aan. De particuliere synode van Delft in 1596 spoorde de predikanten aan 'ter plaetse, daer deselve in swanck gaen (...) tot weeringe van deselve by hare respective overheyden met alle bequame middelen te arbeyden (...)'.¹⁵⁵⁰ In hoeverre heeft de classis Brielle bemoeienis gehad met rederijders in haar ressort? Op diverse plaatsen bestonden in deze regio immers rederijderskamers. In Geervliet weten we van het bestaan van de kamer 'Den Dorren Boom', Heenvliet, Goedereede en Dirksland worden eveneens genoemd als plaatsen waar rederijders actief waren en in Ooltgensplaat kwam het in 1598 tot de heroprichting van de kamer 'Het Polderblomken'.¹⁵⁵¹ In Brielle was de meester Pieter Sterlinx een bekend en zeer actief rederijder.¹⁵⁵² Als Frans schoolmeester was hij rond 1573 uit de Zuidelijke Nederlanden in Delft terecht gekomen waar hij vanwege zijn bezigheden als rederijder in conflict kwam met de kerkenraad. Hij steekt dan de Maas over, vestigt zich in Brielle en wordt daar lid van de kamer 'De Vreugdenbloem' die het devies *Castijt zonder verwijt* voerde. Maar ook in Brielle vallen de activiteiten van Sterlinx (die lidmaat van de kerk is) niet

¹⁵⁴⁴ De Jager, 'Kamers van Rhetorica', 296.

¹⁵⁴⁵ Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 51-64.

¹⁵⁴⁶ *Ibidem* 59-60; Pettegree, *Emden*, 131; Veltenaar, *Het kerkelijk leven der Gereformeerden*, 39-43; één van de daders, Hugo Quirijnsz., wordt genoemd onder de bannelingen in Marcus, *Sententien en indagingen*, 158. Details en de reactie van het stadsbestuur bij Wils, 'Reformatie en beeldenstorm', 416-418.

¹⁵⁴⁷ Volgens Jean Taffin waren de rederijdersspelen nuttig en bruikbaar geweest maar was dat nog geen reden ze goed te keuren, Briels, 'Reyn genuecht', 13.

¹⁵⁴⁸ ACBr pag. 72 (zie hierna de noot op pag. 49 van de tekst van de acta)

¹⁵⁴⁹ Rutgers, *Acta*, 269.

¹⁵⁵⁰ Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 72.

¹⁵⁵¹ Geervliet: zie Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 269; Goedereede: *ibidem*, reg. i.v.; Dirksland: *ibidem*, 78, Ooltgensplaat: zie *ibidem*, 89-91. De oudste binnen het gebied, maar niet binnen het ressort van de classis was die van Sommelsdijk, opgericht in 1515.

¹⁵⁵² Hij was geboren in Antwerpen; Marnef noemt hem een fervent aanhanger van de hervorming. In 1568 was hij in Londen onder degenen 'which have been persecuted for Religion', Marnef, *Calvinistisch bewind te Mechelen*, 289-290. In Mechelen nam de calvinistische overheid een ambivalente houding aan tegenover de rederijders: wel bezwaren, maar toch niet vijandig, *ibidem*, 295-297. Verdere gegevens over hem bij Briels, 'Reyn genuecht', 46-49 met bronnenmateriaal op 82-87.

goed bij de kerkenraad. Sterlincx besluit zich daarom in Mechelen te vestigen, maar voor het zover is organiseert hij ter gelegenheid van zijn afscheid in september 1580 in Heenvliet een refreinfeest waaraan zes kamers uit de omgeving deelnemen. Naast de kamers van Vlaardingen, Rotterdam en Schiedam komen we uiteraard de Brielse kamer tegen maar ook die van Zwartewaal ('De Nardusbloem') en uit Nieuwenhoorn ('De Violieren').¹⁵⁵³ De herbergiers van Heenvliet zullen het festijn niet licht hebben vergeten. De deelnemers van de kamers uit de omliggende plaatsen verlieten Heenvliet zonder hun rekening te betalen; de leden van de kamer van Schiedam hadden zelfs de logeerkamer in de herberg 'De Moriaen' lelijk togetakeld. Pieter Sterlincx zelf had zich rond laten rijden in een wagen maar toen het op betalen aankwam gaf hij niet thuis.¹⁵⁵⁴

Het is nu wel duidelijk dat het weer ontluiken van het 'Polderblomken' de achtergrond was van de genoemde klacht van ds. Van den Broecke op de reeds aangehaalde eerste ordinaris vergadering in 1599. De eerste keer echter dat we in de acta de rederijders tegenkomen is in een tuchtzaak tegen Baltazar van Dijk, predikant in Oudenhorn. Baltazar werd beschuldigd van dronkenschap en nog wat andere zaken maar had ook omgegaan 'met den retorezyen, daer doch alle lichtverdicheyte door ghevoet ende ghesterckt wordt'. Over een rederijderskamer in Oudenhorn is nauwelijks iets bekend maar mogelijk heeft Baltazar verkeerdt in kringen van de rederijderskamer in het naburige Zuidland of Nieuwenhoorn.

Nu had de kwestie met Baltazar van Dijk niet zozeer te maken met het bestrijden van de rederijders als wel met het aanstootgevende gedrag van deze Oudenhornse dominee.¹⁵⁵⁵ Dat is wel het geval als in 1605 de kamer van Zuidland in de classis ter sprake komt. Jacobus Florianus komt met de mededeling dat 'de retoryckers binnen Suytlant gespeelt hebben de bekeeringe Pauli ende hebben daerin die persoon Pauli presenterende gedoopt ende andere dingen tot onneer Godes gebruyct.' De classis vaardigt Jacobus met een collega af om bij de baljuw van Putten beklag te doen, die inderdaad toezegt geen 'scriptuerelycke spelen' meer toe te staan.¹⁵⁵⁶

In oktober 1607 komen wederom de rederijders ter sprake. Ds. Sibrandus Sixti maakt dan melding van de opvoering in Oude-Tonge van een spel over de doop van Jezus door Johannes de Doper en in aansluiting daarop memoreert ds. Florianus uit Zuidland ook nog eens de opvoering van een spel, 'weynighe jaeren' geleden, over het verhaal van de rijke dwaas uit Lucas 12.¹⁵⁵⁷ In de ordinaris vergadering daarna (april 1608) besluit de classis de gedeputeerden van de synode daarover in te lichten, een actie die weer voortvloeide uit het op de particuliere synode van Delft in 1607 genomen besluit een inventarisatie te houden van de activiteiten van de rederijders.¹⁵⁵⁸ Op die synode werd juist de classis Brielle, met die van Gouda, met name genoemd als een classis waarin 'seer gruwelycke dingen in dat camerspeelen gepleecht' werden en de synodebroeders zullen daarbij ongetwijfeld het oog gehad hebben op het spelen in de rol van Jezus en God de Vader. Uit het vervolg wordt niet duidelijk waartoe die inventarisatie, zo die al heeft plaats gevonden, heeft geleid.

De ligging van de enclave Bommenede kon een rederijderskamer op het eiland Schouwen nog wel eens een extra kans bieden. In Zeeland gold al sinds 1581 een plakkaat van politie waarin het houden van

¹⁵⁵³ Van Boheemen c.s. *Met minnen versaemt*, 267-268.

¹⁵⁵⁴ 't Hart, *Heerlijkeheid Heenvliet*, 170-171 over de daaruit voortvloeiende rechtzaken voor de schepbank van Heenvliet, die trouwens wel meer staaltjes vermeldt van de gewelddadigheid van de rederijders, *ibidem*, 171-173. Vermoedelijk is de Heenvlietse kamer door toedoen van Maximiliaan van Cruyningen opgeheven.

¹⁵⁵⁵ ACBr 9 mei 1580. Dat Baltazar tijdens de kerkdienst dronken, 'bescheten en bespogen' was, zoals Van Boheemen en Van der Heijden beweren (*Met minnen versaemt*, 154) berust op een onjuiste lezing en transcriptie van de acta. De motivering van de classis draaide, zoals altijd, om het 'groot schandaele van den evangelii Jesu Cristi ende der ghehelen kerkendienst' en had in dit geval niets met het bestrijden van rederijders te maken.

¹⁵⁵⁶ Resp. ACBr 10 mei 1605 en 12-13 juli 1605. Het hoofdbestanddeel van het repertoire van de rederijders was overigens Bijbelse stof, zie Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 30-34.

¹⁵⁵⁷ ACBr 16 okt. 1607.

¹⁵⁵⁸ ACBr 22 apr. 1608 en Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III 273.

‘rethoryckspelen’ en ‘vastelavontgrillen’ werd verboden.¹⁵⁵⁹ Ook op Schouwen was een aantal rederijerskamers actief en in 1609 meldt de predikant van Bommenede, Nolthenius, dat de kamer van Zonnemaire daar, met toestemming van de baljuw nog wel, op de tweede Paasdag had gespeeld.¹⁵⁶⁰ De classis besluit daarop dat Nolthenius en Crijnsz. zich tot de Staten van Holland zullen wenden.

In de acta is dat dan ook het laatste wat we van de rederijers vernemen. De classis zal spoedig daarna trouwens heel andere zorgen aan het hoofd hebben. Uit de acta blijkt ook niet dat de rederijers in de bestandstwisten in de classis Brielle een rol van betekenis hebben gespeeld.¹⁵⁶¹

Samenvattend is het aantal keren dat de classis zich expliciet tegen het optreden van rederijers heeft gekeerd vrijwel letterlijk op de vingers van één hand te tellen. Meestal gaat het dan nog specifiek over het opvoeren van ‘scriftuerelycke’ spelen. Daar lag namelijk het kardinale bezwaar van de gereformeerde kerk tegen de rederijersspelen. Uitleg van de Schrift was voorbehouden aan de daartoe groepen dienaren des Woords.¹⁵⁶² Maar afgezien daarvan kan onmogelijk worden beweerd dat de de classis Brielle veel energie heeft gestoken in de bestrijding van de rederijers.

BOEKENCENSUUR

De weerstand van de gereformeerden tegen de op bijbelse thema’s gebaseerde rederijersspelen was uiteraard ingegeven door de wens de gemeenteleden te bewaren voor allerlei dwalingen die langs die weg zouden kunnen worden verbreid. Hetzelfde doel had de boekencensuur: ‘conservatie van de suiverheyt der religie’.¹⁵⁶³ De synodes van Dordrecht (1574 en 1578) en van Middelburg (1581) verboden boeken, die religieuze onderwerpen behandelden, zonder consent van de classis of de provinciale synode uit te geven.¹⁵⁶⁴ De kerk was echter niet bij machte een vuist te maken en kon, gegeven een wereldlijke overheid die de vrijheid van drukpers voor religieuze geschriften in veel beperktere mate wilde beteugelen dan de kerk voor ogen stond, niet meer dan de kerkelijke tucht uitoefenen op haar eigen leden en predikanten.¹⁵⁶⁵ In de classis Brielle is boekencensuur niet of nauwelijks aan de orde geweest. Drukkers waren binnen de muren van Brielle in het laatste kwart van de 16^e en het eerste kwart van de 17^e eeuw niet te vinden. Veel productieve auteurs zijn er behalve Donteclock en Barlaeus in de classis niet geweest en wat zij schreven, verscheen buiten de jaren dat zij werkzaam waren binnen de classis Brielle. Caspar van Bijgaerden, die korte tijd (1587) langs onwettige weg op de preekstoel in Bommenede stond, kreeg pas in 1593 te maken met de boekencensuur door de Zuid-Hollandse synode maar ook hier stond de classis Brielle aan de zijlijn. Zijn pennenvruchten bevatten allerlei duistere en verwarde passages die tot dwaling aanleiding zouden kunnen geven.

Min of meer zijdelings kreeg de classis te maken met de censuur op het boek van Emanuel van Meteren, *Belgische ofte Nederlantsche historie van onsen tijden*. Dit werk heeft 24 jaar lang op de agenda van particuliere en provinciale synodes gestaan, omdat Van Meteren de geschiedenis van de gereformeerde kerk niet juist zou hebben beschreven.¹⁵⁶⁶ Het werk was door de Staten-Generaal in 1599 verboden, hoewel het enkele

¹⁵⁵⁹ Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 239, 242. In Zeeland vierden de kamers inderdaad ook vastenavondfeesten, Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 60.

¹⁵⁶⁰ ACBr 28 apr. 1609.

¹⁵⁶¹ Van Deursen wijst er op dat in rederijerskringen voor het contraremonstrantisme meer sympathie bestond dan voor het remonstrantisme, Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 340-342.

¹⁵⁶² Hierover ook Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 174-177.

¹⁵⁶³ Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 191, verder over de boekencensuur: Schokking, *De leertucht*, 319-324.

¹⁵⁶⁴ Rutgers, *Acta*, 140, 247, 390. Zie ook Hofman, *Eenich achterdencken*, 289-290.

¹⁵⁶⁵ Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 151-190. Van volledige persvrijheid was echter geen sprake, zie Groenveld, ‘Het Mekka der schrijvers?’, 240 en over de mogelijkheden van de kerk: ‘ibidem’, 226. Tussen 1580 en 1620 waren van de 51 verboden werken er 35 religieus van aard, ‘ibidem’, 237.

¹⁵⁶⁶ Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden*, 130-131; Groenveld, ‘Het Mekka der schrijvers?’, 235-236.

jaren daarna ongehinderd kon verschijnen.¹⁵⁶⁷ In 1604 kregen Timmerman en Tijckmaecker de opdracht het boek van Meteren te onderzoeken en te ‘correcteren alle de abuysen die in deselve worden bevonden aengaende de kerkelycke historie.’¹⁵⁶⁸ Het was een opdracht die voortvloeide uit het besluit van de particuliere synode van Woerden in 1604 dat alle classes ‘eenen uut het midden van haerlieden zullen uytmaecken, dewelcke alle kerckelicke dingen zal aanteecken’ en die aan de synodale gedeputeerde te doen toekomen.¹⁵⁶⁹ Van de bevindingen van Timmerman en Tijckmaecker wordt echter later niets meer vernomen.

CONCLUSIE

In de praktische betekenis is de kerk ten volle kerk op plaatselijk niveau. Immers, daar wordt gepreekt, gedoopt en het avondmaal gevierd. De meerdere vergaderingen, de classes, particuliere en nationale synodes belichamen de eenheid van de kerk. Hoe men het ook keert of wendt, de classis stond als meerdere vergadering toch in een zekere gezagsverhouding tot de plaatselijke gemeenten. Op enkele uitzonderingen na is de stelling van Deursen juist dat de gemeenten dat classicale gezag hebben aanvaard. Toch waren de classes terughoudend in het direct ingrijpen op plaatselijk niveau. Bij het instellen van nieuwe gemeenten en het daarbij behorende aanstellen van een nieuwe kerkenraad was de rol van de classis vooral ondersteunend van aard.

Ten aanzien van het bedienen van de doop aan kleine kinderen hield de classis, in lijn met de kerk als geheel, een zeer ruim standpunt in. In feite werd alles wat het doophuis werd binnengedragen gedoopt. Bij ouderen (waarbij het stellen van een leeftijdsgrens heel lastig bleek) nam men een wat strakker standpunt in. In principe werd een volwassene alleen gedoopt als die voornemens was aan het avondmaal deel te nemen.

De classis werd wel regelmatig geconfronteerd met vragen rond het huwelijk. Hoewel het huwelijk een ‘politieke’ zaak was had de kerk er wel mee te maken: de huwelijksluiting vond doorgaans plaats in de gereformeerde kerk; alleen degenen die in geweten hun huwelijk niet wilden sluiten voor de kerk konden zich wenden tot de schepenbank.

Een onderwerp dat in de beeldvorming nauw verbonden is met de calvinisering is de zondagsrust. Uit de hiervoor gepresenteerde gegevens blijkt niet alleen dat de classis met overtuiging pleitte voor de zondagsrust, en dan vooral tijdens de kerkdiensten, maar ook dat dat streven niet exclusief calvinistisch was. De gereformeerde kerk sloot aan bij een al langer bestaande traditie en ook in katholieke streken werd de zondagsrust nagestreefd. Hetzelfde geldt voor de houding van de classis tegenover de rederijkers. De bezwaren die de classis tegen de rederijkerij koesterde waren wederom absoluut niet exclusief een liefhebberij van calvinisten: ook in de voorreformatorische tijd waren er allerlei wrijvingen tussen rederijkers enerzijds en kerkelijke en wereldlijke autoriteiten anderzijds. Daar komt bij dat de rederijkerij in de periode 1574-1623 maar heel weinig op de agenda van de classis Brielle heeft gestaan. De conclusie zal waarschijnlijk wat anders luiden als we het vizier richten op de relatie tussen de Brielse rederijkers en de kerkenraad van Brielle. De bemoeienissen van de kerkenraad met de rederijkers drongen niet door tot de vergaderkamer van de classis.

Tenslotte heeft de classis Brielle met de boekencensuur weinig van doen gehad. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats bevonden zich binnen het ressort van de classis in onze periode geen drukkers. In de tweede plaats bevonden zich onder het predikantenkorps binnen de classis slechts weinig productieve schrijvers.

¹⁵⁶⁷ In 1604, overigens eerst in het Duits, een jaar later in het Nederlands.

¹⁵⁶⁸ ACBr 4 okt. 1604.

¹⁵⁶⁹ Art. 34 synode van Woerden, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 223.